

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА

рівень стандарту

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2019

Шановні одинадцятикласники!

Ось і наближається кінець шкільної науки. Часом вона була приємна, часом — ні. Але це була підготовка до самостійного життя, яке теж буває різним. І ті незручності й труднощі, які можуть трапитися в ньому, доведеться вам долати.

А це робити кожен буде відповідно до навичок і знань, здобутих ним у школі.

На життєвому шляху ви насамперед зустрінетеся з новими людьми, яких ви не знаєте і які вас не знають. І тут вам у пригоді стане добре вивчена рідна мова, її багаті виражальні засоби. “Заговори, щоб я тебе побачив”, — сказав знаменитий давньогрецький філософ Сократ. По вашій мові люди судитимуть про ваш інтелект, про рівень вашої вихованості, про ваше ставлення до своїх обов’язків, про вашу, зрештою, надійність.

Тож не тільки вчіть мовні правила, а й, щоб набратися мовного досвіду, читайте рідною мовою (а для українця рідна мова — українська) твори українських і (в українських перекладах) зарубіжних письменників та вчених. Якщо таких творів не знайдете в поближній бібліотеці, то вони є і щораз їх більше з’являється українською мовою в Інтернеті. З цих творів ви багато довідаєтеся також про саме життя, про його різні перипетії.

Не випадково великий французький філософ Вольтер стверджував:

“Усі основні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну — треба вчити все життя”.

УДК 811.161.2(075.3)
Ю 98

Українська мова [рівень стандарту] : підручник для
11 кл. закладів загальн. серед. освіти / І.П. Ющук. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан. — 2019. — 224 с. : іл.

ISBN 978-966-10-5807-0

Підручник повністю охоплює теоретичний і практичний матеріал української мови, передбачений шкільною програмою для 11 класу середньої школи. Формулювання правил чіткі й дохідливі, підкріплені прикладами. Серед дидактичного матеріалу переважають тексти, що поряд з цілеспрямованими порадами сприяє розвитку зв’язного мовлення. Ключі та відповіді до вправ забезпечують самоперевірку і, отже, створюють сприятливі умови для самонавчання.

Підручник розрахований на учнів 11 класу.

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.

ISBN 978-966-10-5807-0

© Ющук І.П., 2019

© Навчальна книга — Богдан, 2019

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Тренувальні тести у форматі ЗНО

Інтерактивна вправа

Ключ до вправи

Електронні варіанти словників

§ 1.

Народ і мова

Доки народ зберігає свою мову, доти він існує як народ. “Тільки через мову живе народ: її смерть — його кончина”, — писав видатний чеський філолог позаминулого століття Йозеф Юнгман.

Від найдавніших часів ставлення людей до рідної мови — мови свого роду й народу — шанобливе, благоговійне. “Наші матері, — свідчив свого часу представник одного з індіанських племен Америки, — витрачають щодня по дві години, навчаючи дітей правильно говорити мовою племені. Дорослий індіанець, який не володіє своєю мовою з абсолютною правильністю, фактично стає безправним: йому не дозволяють говорити при людях, щоб його мовні хиби не передалися слухачам, особливо дітям. Через те наші матері витрачають величезну кількість часу, домагаючись ідеальної точності у відтворенні нашої дуже складної граматики”.

Мову свого народу береже кожен з нас: якщо я українець, то й мова моя українська. Так мислили й чинили видатні люди нашого народу.

Тарас Шевченко міг легко зректися української мови. З п’ятнадцяти років він постійно був у російськомовному середовищі: майже десять років у Вільні й Петербурзі як слуга пана Енгельгардта, шість років навчання в Петербурзькій академії мистецтв, де все викладання велося, звичайно, російською мовою, десять років на засланні рядовим солдатом в Оренбурзьких степах і останні три роки в Нижньому Новгороді та Петербурзі. Проте до кінця свого життя він писав українською мовою. “А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У них народ і слово, і в нас народ і слово”, — закликав своїх земляків Тарас Шевченко.

Панас Мирний через тогочасні умови мусив змалку користуватися російською мовою. Навіть свій щоденник у неповні шістнадцять років почав писати російською. Та вже третього дня задумався: “Какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено... Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бросаю московский и берусь за свой”. І справді, наступного дня в щоденнику він записує вже рідною мовою: “Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчивсь нашої мови. Правда, в мене є велика надія, мені тільки 16 років...” І його романи, повісті, оповідання українською мовою за психологізмом і змалюванням персонажів — на рівні найкращих творів світової літератури.

Григор Тютюнник, український письменник, неперевершений майстер новели, народився на Полтавщині, але з шести років виховувався в дядька Филимона на Донбасі, бо батька заслали в Сибір, навчався в російськомовній школі, бо української не було. Відслужив чотири роки в радянському морському флоті, закінчив російське відділення Харківського університету і перше оповідання “В сумерки” надрукував російською мовою. Але раптом

схаменувся: якого він роду, якої національності? І Григорій Тютюнник у 31 рік заповзввся за вивчення рідної мови. Пізніше він писав в “Автобіографії”: “Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на радіощах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої “Сумерки” на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава Богу, і не розлучуся до самої смерті. І все це на четвертому десятку!” Мова його творів вражає своїм багатством і точністю, своєю досконалістю й мальовничістю.

Триматися рідної мови — мови свого роду й народу — це не примха й не хуторянство. Рідна мова, сформована протягом багатьох століть рідним народом на рідній землі, якнайкраще пристосована до психологічних особливостей народу — творця мови, його способу мислення, уявлень, природного середовища і, отже, якнайкраще сприяє всебічному виявленню духовних сил як усього народу, так і кожної окремої людини, що належить до того народу.

Рідна мова посилює інтелект людини, помножує її творчі можливості. Інтелігентність людини визначається, крім іншого, ступенем її володіння засобами рідної мови.

1. Випишіть з Інтернету п'ять висловів видатних людей про рідну мову.
2. Складіть план виступу на тему “Чи потрібно бути мовно стійким?”
3. Українська мова задля милозвучності уникає насамперед збігу голосних, потім — приголосних. Словосполучення выпишіть підряд у дві колонки: 1) ті, у яких не треба робити виправлень; 2) ті, у яких зробите виправлення.

Збираємось у гості, свято у нас, день в день, душа в душу, плив у океані, світ у вікні, тихо як в вусі, якось вранці, завтра вранці, дивитись в вічі, б'ється як риба в неводі, зміряв вздовж.

З других букв перших слів прочитаєте два слова, пропущені у вислові П. Загребельного: “Кожен... бодай раз за життя”.

І. ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

- § 2. Побудова промови
- § 3. Метафора, метонімія, порівняння
- § 4. Антитеза, градація, повторення
- § 5. Риторичні запитання й звертання
- § 6. Мовний етикет

О. Шупляк. Мені тринадцятий минало...

§ 2.

Побудова промови

Будь-яка промова складається з трьох частин: вступу, основної частини й висновків. Найбільшою за обсягом повинна бути основна частина. Вступ і висновки мають бути короткими й чіткими, оскільки в них вкладається найосновніша інформація.

Вступ вводить слухачів у тему й готує їх до сприйняття подальшого викладу. У вступі автор встановлює зв'язок зі слухачами, дає певний напрям їхнім думкам, підкреслює важливість порушеної ним теми.

Загальна мета основної частини — обґрунтування тез оратора. Тут розгортається, конкретизується, насичується прикладами основна думка, висловлена у вступі. При цьому треба дбати про логічну послідовність викладу, не відхилятися від обраної теми, точно добирати й зважувати слова.

Мета завершення промови — закріплення оратором своїх положень у свідомості аудиторії. Оратор повертається до найважливіших положень головної частини, стисло повторює їх, підкреслюючи їхню вагомість. Якщо промовець в основній частині може часом поспішати, то цю частину він виголошує розміреним, сповільненим тоном.

4. І. Уважно прочитайте промову, виголошену у Верховній Раді України під час парламентських слухань 12 березня 2003 року (скорочено).

Шановний пане Голово! Шановні народні депутати! Шановні учасники парламентських слухань! Хочу почати з того, що мова — це основний засіб консолідації населення. І, власне, іншого шляху, ніж державність української мови і впровадження української мови в усі сфери життя, Україна не має. Це європейський шлях розвитку...

Складність мовної проблеми в Україні зумовлена тим, що наше урбаністичне середовище, середовище великих міст, зросійщене. Потрібна спеціальна програма деколонізації наших великих урбаністичних, міських центрів. І саме це провокує те, що в нас постійно є групи населення, які вимагають впровадження другої офіційної мови... Хочу наголосити на тому, під яким “соусом” це пропонується — під гаслом рівноправності мов. Підкреслюю, що це гасло типово, у постколоніальних країнах воно завжди працює на користь колишньої імперської нації.

Хочу звернути вашу увагу, що саме під цим гаслом впроваджена друга офіційна мова, російська, в Білорусі. У 1995 році там відбувся референдум, на якому населенню було запропоноване таке питання: “Чи погоджуєтеся ви з тим, щоб російська мова здобула рівний з білоруською статус?” 54 відсотки населення проголосували за це, впровадили другу державну, і дуже швидко межі функціонування білоруської мови скоротилися. Тобто фактично вона була майже вилучена з освітньої сфери, в інших навіть не встигла зміцнитися...

...Безперечно, завдання деколонізації наших великих міст, особливо на Сході і Півдні, — складне, але воно абсолютно реальне. Чимало народів, які

виходили з точно такої ситуації (ті самі чехи, фіни чи естонці), зуміли це зробити. Ізраїль вирішив набагато складнішу проблему. Для цього потрібна лише продумана і ефективна мовна політика.

Чи маємо ми в нашій державі на дванадцятому році незалежності мовну політику? Закон про мови є, але він залишився декларативним, жодної санкції за його порушення не передбачено. Дійшло до того, що в нас навіть міністри і представники силових структур вважають за нормальне ігнорувати державну мову...

...Власне, я взагалі рада, що це обговорення відбулося, воно дуже важливе. Краще пізно, ніж ніколи. Тут прозвучали такі виступи, з якими я абсолютно солідаризуюсь, і хочу сказати, що українці, очевидно, не будуть весь час мовчати і чухати чуби, а все-таки згадають, що це нація козаків, нація опришків, що ще не так давно були львівські батяри, і зроблять з цього висновки (*Л. Масенко, доктор філологічних наук*).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Зі скількох частин складається поданий виступ?
2. Чи у вступі визначено тему промови?
3. Чи основна частина промови пов'язана зі вступом?
4. Яку основну проблему порушує автор у головній частині?
5. Як автор аргументує свої міркування?
6. Яку мету ставила перед собою промовець?
7. Чи висновок впливає з попередньо сказаного?

III. За поданим зразком напишіть виступ на тему "Збережімо лісові насадження".

5. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Це хлопці вчилися грати на *духових* інструментах (*І. Микитенко*).
2. Як вершина *духовного* розвитку народу — так сприймається нами творчість Шевченка (*О. Гончар*).
3. Якоюсь *особливою душевною* теплотою завжди віяло в цьому домі, коли приходив Микола (*Я. Баш*).
4. Тепер міркуємо над світом і людьми, і над машинами, і над щастям *особистим* (*В. Самійленко*).
5. Начальник училища, привітавшись і *скомандувавши* вільно, звернувся до *особового* складу училища з короткою промовою (*І. Багмут*).

§ 3.

Метафора, метонімія, порівняння

Сприймаючи чуже мовлення, ми не просто чуємо звуки й ототожнюємо їх з відомими нам словами — ми слова, словосполучення й речення перетворюємо в своїй уяві на образи. Ми бачимо сказане, інакше б ми не розуміли його.

Таким чином, щоб наше мовлення було якомога більш дохідливим, треба добирати такі слова і так їх вживати, щоб сказане можна було легко уявити.

До кожного відомого нам слова в нашій свідомості прикріплений певний образ; тільки при одних — яскравий, чіткий, при інших — невиразний чи й зовсім тьмянний. Чуємо слово *хліб*, і в нашій уяві чітко вимальовується круглий їстівний предмет білого або темно-коричневого кольору з приємним кислуватим запахом. Чуємо слово *чурек* (пам'ятаєте, у Шевченка: “*чурек і сакля — все твоє*”?), і лише здогадуємося, що це щось теж їстівне, якийсь різновид хліба, але яке воно на вигляд, не уявляємо. Отже, описуючи природне явище, можемо сказати: “*Настає ранок. Сонце, як осяйна хлібина, поволі викочується з-за обрію*”, — і ми це сприймаємо як щось бажане, приємне. Але — не “як осяйний чурек”, який уявити важко.

Увиразненню мовлення слугують такі мовні засоби, як метафора, метонімія, персоніфікація, порівняння, побудовані переважно на словах з конкретним значенням, які викликають зримі образи в нашій уяві.

Метафора — перенесення назви з одного предмета, явища на інший за їхньою подібністю — за кольором, формою, місцем, дотиком, способом дії тощо. При цьому прямі значення поєднуються з переносними, як у реченні: *Там море бере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапти і закидає ними весь берег* (М. Коцюбинський). Тут *синя одежа* — поверхня моря; *білі клапти* — піна розбурханого моря; *закидає* — навалює вихлюпує.

Порівняйте речення майже без метафор: *Там море вдаряється об гострі скелі, піниться і навалює вихлюпує піну на берег*. Чи так само воно сприймається зримо, як і попереднє?

Метонімія — перенесення назви з одного предмета, явища на інший за їхньою суміжністю. Кажемо *Чайник закипів* — насправді ж це закипіла вода, що в чайнику. Кажемо *Місто прокидається* — насправді ж маємо на увазі людей, що в ньому живуть.

Персоніфікація — приписування неістотам людських властивостей (різновид метафори). Кажемо *Сонце сходить* чи *Навишпиньках підійшов вечір* (П. Тичина) — але ж ходити можуть тільки люди та звірі, в яких є ноги, а в сонця чи вечора ніг нема.

Персоніфікацію найчастіше використовують у байках, казках, легендах, у яких тварини, рослини, неживі предмети поводяться, як люди.

Порівняння — характеристика одного предмета, явища за допомогою іншого за певною подібністю. Порівняння виражається по-різному:

а) орудним відмінком: *Аліта **стрілою** пролітають, забирають все добре з собою* (Т. Шевченко);

б) за допомогою слів *подібний до, схожий на*: *Він **подібний до зір**, бо світить, а не гріє* (І. Франко);

в) порівняльним зворотом, який починається сполучниками *як, ніби, наче, неначе, мов, немов*: *Друзі, висівайте доброту, бо вона, **як хліб**, потрібна людям* (Д. Луценко).

6. І. Прочитайте текст, звертаючи увагу на те, за допомогою яких слів і зворотів автор увиразнює свій виклад.

Сьогодні національна ідея набула широкої популярності, а водночас зазнає потужного опору з боку ворожих сил, які діють і відкрито, і замасковано.

Вони під цю ідею, як міни уповільненої дії, чого тільки не підкладають: і залякування, й прогнози, й погрози, і помсту, і східне зубоскальство на кшталт “самостійної дірки”, і звинувачення у варінні у власному соку, провінційності, меншовартості, неспроможності самим налагодити своє життя, — штовхаючи носіїв цієї ідеї до самознищення, самоперекреслення, самоприниження і т. д.

Звичайно, в атмосфері глобалізму, космополітизму, інтернаціоналізму, розгулу тероризму ця ідея, може, й не на часі? Але це — з точки зору хитрунів від політики і мерзлякуватості “квасних патріотів” (М. Гоголь), антинаціоналістів різних мастей. Але нам, українцям, які порівняно нещодавно стали на шлях відстоювання такої великої країни, як Україна, і торують шлях до повного й остаточного розв’язання цієї проблеми, час уже виробити власну ідеологію, наповнювати її відповідним змістом, де вісню має бути національна ідея з опорою на патріотизм і загальнолюдські цінності та пріоритети. Національні — у розумінні ті, які згуртовують нас в єдиний український народ, що не несе іншим народам зла, а лише добро, на відміну від носіїв “інтернаціональної” ідеї, котрі нізащо в світі не хочуть випускати зі своїх “старшобратських” обіймів колись поневолених ними народів і дати їм свободу жити, а не тільки співати, “як ми не вмерли” (Ліна Костенко).

А. Куїнджі. Захід сонця в степу

Це один ракурс. А другий, можуть закинути нам, українська національна ідея — то лише фантазія, марево, пам’ять. А де ж справи? Програма її реалізації? Адже без цього може статися, що найблагородніша ідея, як мета, як ціль, стоятиме на місці, мов корабель, у якого гребний гвинт так високо піднятий угору, що не торкається води, і навколо розноситься лише непотрібний шум. І чи була вона — справжня, народна і на нашій землі? Була і є. Непересічний і неупереджений читач, щоб далеко не ходити, жартома скаже: вона з’явилася звідти, звідки пішла наша земля і хто першим почав на ній княжити (підкреслення мов. — **В. Х.**). А може, треба було б справедливості ради сказати — хто першим почав на ній орати? Бо одна справа їхати верхи на коні з витягнутою

рукою вперед для хапання, загарбання всього, що під руку попадеться або погано лежить, інша — плуга поперед себе перти і добувати в поті чола свого отой хліб насущний...

Сьогодні національна українська ідея постає скоріше у вимірі економічних, інтелектуально-духовних детермінантів у напрямі репрезентації багатой культури, успіхів у народному господарстві, будівництві нової держави, примноженні благ громадянства як першооснови консолідації нації, її ідеології і духу.

Учені-історики, публіцисти, письменники, представники ораторського красномовства виважують сутність цього поняття, наповнюють новим змістом, який висуває наша доба. Адже національна ідея — надзвичайно актуальний і серйозний феномен на переломному, критичному етапі історії людства і зокрема України. Національна ідея все більш усвідомлюється як визначення мети існування національної спільноти, з'ясування її історичного призначення, вироблення ціннісних спрямувань (з урахуванням як загальнолюдських принципів і уявлень, так і специфічних, властивих певному соціуму), а також усталених ціленаправлень, прагнення визначити своє місце з-поміж інших народів.

Дбати про реалізацію національної ідеї — це розвивати інтелектуальний потенціал і науково-технічні новації в сучасних умовах розвитку цивілізації, суспільно-економічне зростання держави і виживання всього людства. Незалежна, правова, демократична, цивілізована, заможна держава — споконвічний біль і надія українського народу, його соборність і процвітання, це наше майбутнє (В. Хоменко).

II. З тексту випишіть словосполучення або й речення з метафорами, метонімією, персоніфікацією, порівняннями.

III. Два останні абзаци статті прочитайте ще раз уважно і письмово викладіть як промову, доповнивши власними міркуваннями, прикладами. Для того, щоб ваша промова була дохідливішою, використовуйте, де це доречно, метафори, метонімію, порівняння.

7. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Про село вона мала досить туманне *уявлення*, бо бачила його лише з вікна залізничного вагона (С. Добровольський). 2. Тим часом його *уява* працює невгамовно, розгортає перед ним усе нові образи. 3. Цю промову, *виголошену* гаряче й переконливо, прийнято загальною мовчанкою (З тв. І. Франка). 4. — Війну *оголошено!* — сказала Олександра Василівна (О. Довженко). 5. Тоді каган Симеон *оголошує* себе кесарем болгар і греків, болгарські єпископи *проголошують* болгарську церкву незалежною від константинопольського патріарха (С. Скляренко).

§ 4.

Антитеза, градація, повторення

Виступ чи розповідь не можуть весь час звучати монотонно. У кожному тексті є місця, які автор хоче виділити, підсилити. Для цього існують, крім голосових засобів, так звані риторичні фігури, зокрема антитеза, градація, повторення.

Антитеза полягає в протиставленні протилежних життєвих явищ, понять, почуттів, думок тощо. Таким чином автор загострює увагу на якомусь персонажі, події, явищі й повніше розкриває їхню сутність.

Цей риторичний засіб часто трапляється в українських народних думах і піснях. *Ой то ж не зоря — дівчина моя з новенькими відерцями по водицю йшла, — співається в пісні. Його використав І. Нечуй-Левицький у “Кайдашевій сім’ї”: Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти.*

Антитеза виникає й тоді, коли поряд вжито антоніми: *Краще гірка правда, ніж солодка брехня (Нар. творчість). Є в коханні і будні, і свята, є в ньому і радість, і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль (В. Симоненко).*

При **градації** кожне наступне слово або словосполучення (однорідний член речення) підсилює чи послаблює зміст попереднього. Так у реченні: *І з цієї невідомої, незрозумілої, моторошної темноти ніхто не вийшов нам назустріч (Ю. Смолич)* — кожне наступне означення виражає більшу міру відчуття непевності, страху, ніж попереднє. Будь-яке інакше розташування цих означень порушило б логіку викладу.

Градація може бути й нечітко виражена: *Усе міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є, замулюється мулом, порохом береться, землі сирій всього себе передає (П. Тичина). Інші будуть лунати пісні, вільні, гучні, одважні та горді (Леся Українка).*

Повторення зосереджує увагу на окремих словах, словосполученнях і тим підсилює їхнє значення. У народній пісні: *Смутний вечір, смутний ранок: десь поїхав мій коханок, десь поїхав та й бариться, серце ж моє печалиться* — двічі повторені означення *смутний* і група присудка *десь поїхав* підсилюють емоційний вплив сказаного на сприймача.

8. У поданих реченнях знайдіть однорідні члени й доведіть, чому їх не можна міняти місця-ми в реченні.

1. І в'яне, сохне, гине, гине твоя єдина дитина (Т. Шевченко). 2. Дай, серце, волю нетерплячим крилам, затріпочи, розвійся і полинь! (М. Рильський). 3. Ліс шумів таємниче і грізно (В. Кучер).

9. І. Прочитайте текст, звертаючи увагу на протиставлення двох протилежних поглядів на стосунки між людьми.

Націоналізм — це філософія виживання і буття нації, тоді як шовінізм — це філософія поневолення ігноблення інших націй. В основі націоналізму — національна ідея, в основі шовінізму — великодержавно-імперський інтерес. Націоналізм починається з любові до свого, шовінізм — із ненависті до чужого. Мета націоналізму — свобода своєї нації, мета шовінізму — поневолення іншої. Націоналізм трактує інтернаціоналізм як міжнаціональні взаємини на засадах рівності націй, шовінізм перетворює інтернаціоналізм на засіб денационалізації народів і підпорядкування їх імперській чи великодержавній ідеї. Для націоналістів національні ознаки інших, їхні святині, символи, традиції тощо — об'єкт поваги і пошанування; для шовініста — це те, що необхідно негайно знищити, викоринити і замінити своїм. Націоналізм облагороджує членів своєї нації, шовінізм веде свій народ до морального звиродніння. Націоналізм народжує подвижників, мучеників і героїв; шовінізм — убивць, грабіжників, яничарів, холоуїв. Опора націоналізму — найбільш свідомі, чесні і порядні люди; опора шовінізму — людська підлота. Націоналіст завжди бореться, щоб відстояти своє; шовініст — щоб загарбати чуже (В. Іванишин).

II. Дослідіть (відповіді стисло запишіть):

- а) як побудоване кожне речення зі стилістичного погляду;
- б) які слова часто повторюються;
- в) в якому порядку розташовані однорідні члени речення;
- г) які антоніми вжито в тексті.

III. Стисло висловіть свій погляд на міжнаціональні стосунки і запишіть.

10. Прочитайте речення. Знайдіть у них близькі за значенням, але різні за вживанням слова. Поясніть різницю в їхньому вживанні.

1. Здавалося, що цей поділ вплинув корисно на відносини між братами (І. Франко). 2. А я хочу бути дужим у всіх відношеннях (О. Гончар). 3. Племянник не дуже любив свого дядю, але мусив підтримувати тісні родинні взаємини (О. Іваненко). 4. Сподіваємось, що пані відомо, які стосунки мав з нами покійний князь (Леся Українка). 5. Я його любив, коли когось цікавить моє ставлення до нього (Ю. Яновський).

§ 5.

Риторичні запитання й звертання

Усне чи письмове мовлення обов'язково передбачає слухача або читача. Мовець потребує, щоб його слухали або читали, — інакше мовлення недовільне. Для цього в мові є вставні слова *зверніть увагу, уявіть собі, майте на увазі* тощо. Цьому допомагають і риторичні запитання та звертання.

Риторичне запитання не вимагає чисісь відповіді. Воно лише готує слухача або читача до сприйняття наступного повідомлення.

Дід Улас із повісті Панаса Мирного “Лихо давнє й сьогочаснє”, ображений, на самоті розмовляє сам із собою: — *Марино, Марино, — гукав він, витріщившись у сволок очима, — кажеш, що пам’ятаєш давнє лихо?.. Правда, що й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчило держатися купи. А тепер яке лихо настало?.. Ох! Сьогочаснє лихо — то справжнє лихо!* Обидва запитання в цьому уривкові риторичні, бо мовець сам і відповідає на них.

Риторичне запитання мовці нерідко використовують для того, щоб перейти до наступного повідомлення: *В цій брошурі, до речі, нами зроблено було одну зі спроб систематизувати декілька думок про сьогоднішню мистецьку ситуацію.*

Але як же реагували на просвітянський виступ наші літературні “масовики”?

Що ж — і вони знайшли за потрібне відгукнутись, але... тут підскочило традиційне “але”. Висловлюючись м’яко, всі їхні виступи були трохи туманні... порівнюючи з петербурзькими осінніми туманами, і трохи короткозорі... порівнюючи з доброю курячою сліпотою (Микола Хвильовий).

Риторичне звертання буває спрямоване до відсутніх людей, до читачів, до предметів і явищ. Воно надає сильнішого емоційного забарвлення висловлюванню, робить його більш сердечним: *Краю мій! Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний).* Це звучить проникливіше, ніж би сказати: *Я люблю свій край...*

11. I. Прочитайте уривок. Яку роль у ньому виконує риторичне запитання?

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек, де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі, де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизо-прозорої далечизни?.. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку (Панас Мирний).

II. Передайте зміст уривка по-своєму, доповнивши його власними враженнями, й запишіть, почавши словами: *Хто може не захоплюватися красою моєї України?* Використайте риторичні запитання й звертання.

12. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З’ясуйте їхнє значення.

1. Море близько, і Дніпро тече повільно, *величаво* (О. Гончар). 2. *Велично* синіють за містом Карпати (В. Кучер). 3. Це звучало в його устах *якось* особливо — *величально* (П. Загребельний). 4. Бажав би я, мій рідний краю, щоб *велич* простого народу запанувала на Русі (П. Грабовський). 5. *Яке велике* слово те — *свобода* (П. Воронько).

§ 6.

Мовний етикет

Усі засоби риторики можуть виявитися марними, якщо людина в спілкуванні не дотримується етикету.

Етикет — це установлені норми поведінки й правила ввічливості в будь-якому товаристві. Мовний етикет є важливою частиною етикету взагалі.

Засоби мовного етикету вироблялися народом протягом століть. Одні слова прийнято казати, коли зустрічаємось чи прощаємось із кимось, інші — коли запрошуємо, припрошуємо чи перепрошуємо когось, коли відмовляємо чи співчуваємо комусь. Ці вислови, як правило, існують у мові в готовому вигляді. Треба лише пам'ятати й доречно вживати їх.

Кожна мовна ситуація має кілька синонімічних етикетних формул, і частота використання їх неоднакова. Наприклад, люди, зустрічаючись один з одним, вітаються: *добрий ранок, доброго ранку, з добрим ранком Вас, добрий день, добридень, добрий вечір, вечір добрий, добридень, доброго здоров'я, здоров, як ся маєте, як ся маєш, з неділею Вас* тощо. Послугуватися цими формулами треба відповідно до конкретної життєвої ситуації, враховуючи вік і становище співрозмовника, місце спілкування, час, інші обставини.

На вибір етикетного виразу істотно впливає й тональність спілкування. Вона може бути звичайна, висока чи фамільярна. Це залежить від стосунків між співрозмовниками, характеру розмови.

Мовний етикет є складовим елементом риторики. Мовний етикет конференцій, круглих столів, дискусій тощо регулює мовну поведінку чітко окресленого кола учасників таких заходів.

Починаючи виступ, звертаються до присутніх: *Шановний пане голово, шановні учасники конференції... Шановні пані й панове... Шановне товариство...* Після цього називають тему чи мету свого виступу й переходять до викладу його змісту.

Посилаючись на інші виступи, вживають фрази: *як (слухно, справедливо) зазначив, запропонував, сказав, стверджує пан...* (називається прізвище промовця).

Перш ніж відповідати на запитання чи зауваження, потрібно сказати: *Дякую за запитання! Дякую за зауваження!* Під час обговорення чи дискусії доречними будуть вислови: *Слушною є думка... Без сумніву, Ви маєте рацію, але... Ваші міркування є слушними, проте... Навряд чи можна погодитись із твердженням пана... Я не зовсім можу погодитись із тим... На мою думку... Я переконаний (переконана), що... Я вважаю, що...*

Закінчуючи виступ, кажуть: *Дякую за увагу! Дякую за слушні зауваження й запитання!*

Мовний етикет також має на увазі чітке промовляння звуків у словах, правильне вживання слів і побудову речень і, нарешті, акуратне оформлення писаного чи друкованого тексту.

13. I. Прочитайте допис. Подумайте, чи характер звертання впливає на стосунки між людьми.

“Про впровадження шанобливого звертання у місті Луцьку” — проєкт такого рішення розглядала тамтешня міська рада 30 вересня 2015 року. У ньому, зокрема, йдеться: “Для всіх працівників виконавчих органів міської ради, депутатів міської ради, членів виконавчого комітету, керівників комунальних підприємств, установ та організацій міста запровадити правило в службових та офіційних зверненнях під час звертання до окремої людини, групи, делегацій перед прізвиськом або іменем, а також у загальних зверненнях застосовувати ввічливі слова “пан”, “пані”, “панове”.

— Ця ідея прийшла до мене, коли був на весіллі товариша в ресторані, — розповідає ініціатор рішення Аскольд Пекарський, 55 років. — Обслуга спілкувалася українською, але до всіх зверталися “мужчина” або “девушка” — незалежно від віку. Хоч у нас є свої чудові відповідники — “пан” і “пані”. Це — не польські слова, як довгий час переконували росіяни. Це загальнослов’янські звертання, властиві українцям багато століть. Прикладка “пане” урівнює та вишляхетнює всіх, а не вивисує одну особу над іншими. Хочу, щоб в офіційних письмових документах, депутатських зверненнях починали вживати перед ініціалами “п.”. Можливо, це правило етикету варто вписати в кодекс держслужбовця. Також постараюся, щоб дітям у школах розповідали про різні українські форми звертання — “панове”, “любий друже”, “поважне товариство”, “шановні гості”.

Пан — форма ввічливого звертання у ряді слов’янських мов: чеській, українській, польській, словацькій, верхньо- та нижньолужицькій і білоруській.

“Той, хто оберігає, пильнує, пастух” — означало слово “пан” у скіфів, пояснює “Этимологический словарь славянских языков”. Згідно з цією теорією, слово ввійшло в праслов’янську мову близько V ст. до нашої ери (*Северин Наливайко*).

II. Підготуйтеся до дискусії на тему “Що таке ввічливість”: складіть короткий план виступу, доберіть цитати, приклади.

14. Прочитайте мовні поради. Складіть невеликий текст (або окремі речення), використовуючи запропоновані правильні словосполучення.

Коли бездумно копіювати усталені звороти з чужої мови, виникає відчуття, що до організму потрапляє кров іншої групи, і це загрожує великими неприємностями реципієнтові. Ось кілька прикладів, які напевне в усіх “на слуху”. У дубльованому фільмі: “Ви можете зберігати мовчання” — й одразу напрошується паралель: зберігати гроші в ощадкасі. По-нашому куди природніше та й ощадливіше, зрештою: “*Ви маєте право мовчати*”. Те саме й із “зберігати спокій” — не випирало б остюччям “*лишатися спокійним*” (“*бути спокійним*”); “зберігати слово” — “*дотримувати (додержувати) слова*”; “зберігати таємницю” — “*не розголошувати таємниці*”, “*тримати таємницю*” (“*в таємниці*”), “*держати язика за зубами*”. За цими помилками простежується російська підкладка: “*хранить молчание*”, “*хранить спокойствие*”, “*хранить слово*”, “*хранить тайну*”. Багато що доношують

з чужого плеча і в таких сполученнях, як “носить имя”, “носить характер”, “носить признак” — їх теж не потрібно калькувати, по-нашому: “мати ім’я”, “зватися”, “називатися”, можна й далі піти: “пишатися ім’ям”, “бути вшанованим ім’ям” тощо. Характер теж не носять за плечима. Його може мати не лише людина, а й якесь явище: “має властивості, ознаки” (чогось) — тут “носить характер” і “носить признак” тлумачимо однаково. Ось передають по радіо: “Підготовка до свята носила урочистий характер”. Чи не правда — і по-канцелярському, і віддає штучністю, ходульністю. А можна просто мовити: “Підготовка до свята була урочистою”, “Готувалися до свята урочисто”. Загалом же, коли хоч трохи замислюватися над мовленням та писанням, шляхетний вихід знайти завжди можна — висловити свою думку українською мовою, не вдаючися до сумнівних запозичень (П. Федотюк).

15. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З’ясуйте їхнє значення.

1. Вона сідає за фортепіано — і передчуття *естетичного* задоволення наповнює душу молодого студента (Г. Хоткевич). 2. *Етикет* вимагав першою привітати господиню дому (І. Ле). 3. Дружба з підлітками допомогла мені зрозуміти багато тонкощів їхньої своєрідної *етики* (В. Сухомлинський). 4. Володя крутив банку в руках, розглядаючи наліплену на неї *етикетку* (О. Донченко).

16. Прочитайте розповідь. Що ви можете сказати про етику Петі?

Не так давно їхав я електричкою. Між Фастовом та Козятином сидів поряд із жінкою років сорока та її сином, як з’ясувалося, десятикласником. На верхній губі його вже висіявся молоденький вус, а постійний вираз обличчя був такий, неначе цей кремезний молодик щойно розкусив прекислу ягоду. Й особливо вже кривився його вид, коли мати просила не вибігати щоразу в тамбур покурити. “Петя, та тобі ж іще нізя, шкоду собі делаєш”. — “Чєво-чєво!? — гарикнув він, люто зиркнувши на матір. — Што хачю, то і буду дзелать! І прікусі ти...” На мою репліку — як так можна розмовляти з матір’ю? — нічого не відповів, наче не було мого зауваження, тільки скося глипнув у мій бік, мовби лезом ножа зблизнув, та ще горбкуваті жовна жорстко ворухнулися на його вилицях. І він повагом рушив до тамбура.

Цього разу довгенько не повертався, тож ми з жінкою розговорилися. А що пасажирів по сусідству не було, то вона аж із сльозою в очах тихо забідкалася. Вибралися вони до діда й баби в село на Козятинщині, насилу вмовила сина поїхати, аби продуктів більше привезти до Києва, де вони й живуть. Якось дід візьми й спитай: “Чому ж ти, внучку, по-нашому вже й балакать перестав? Усе змосковська та змосковська. А ще й, коли заговорю з тобою, то невдоволено чвиркаєш... Наче ж як меншенький був, то й казочки мої радо слухав, навіть справно так переповідав їх”. Боженьку ти мій, що тут зчинилося! Петя вже шукає шапку та покvapці до поїзда збирається, хоч ми ще цілий день мали бути в селі. Ледве стримали. Дідусь уже й пробачення просив... Та й удома, в Києві, теж нерідко бунтує, коли спілкуєшся з ним по-українському, ти, каже, не забивай мнє мазгі етой хахляндієй. “А батько ж його, — запитую, — як на

це дивиться?” — “Та що батько... Шоферує він, геть байдужий до цього, усе повторює: “Яка різниця, по-якому із’ясняться”. А мені, учительці, нехай і початкових класів, боляче все це бачити”. — “Але ж самі ось потураєте йому... вибачте, суржилом розмовляєте з сином... Хоча б оте “нізя”, “Петя”, а не “Петрусь” чи “Петрик”. — “Ой чуєте, так же ж раніше по-нашому й називала його, а тоді заборонив, бо як почули його друзки зі школи, то дуже стали насміхатися. Відтоді й перейшла на “Петя”. — “Школа, де він навчається, українська?” — “Ні, російська. Батько наполіг записати туди сина, як він сказав, “перспектива в руській буде більша”, хоч українська школа поряд, а ця далі від нашого дому...”

Жінка замовкла, бо вже перевальцем підходив Петя. Він увівся на своє місце, потер долонями добіла вишмульгані (мабуть, камінцем) на колінах джинси, закинув ногу на ногу, торкаючись моднячим на грубезній підшві черевиком матеріної спідниці, аж мати змушена була відсунутися.

Я не захотів більше відчувати на собі цю вкрай негативну енергетику молодика й, тяжко збентежений, пересів подалі від них. Душа скапувала кров’ю... (О. Сливинський).

17. У поданому роздумі на морально-етичну тему висловлено правильні думки, але мова його важка, мало дохідлива, ще й не завжди правильна. Удоскональте текст, вживаючи також тропи й риторичні фігури.

Людина — істота соціальна, вона не може без спілкування. Але саме по собі спілкування — справа непроста. Треба навчитися так спілкуватись, щоб люди, які знаходяться поруч із тобою, відчували необхідність твоєї присутності.

І я, і мої ровесники мало коли замислюються над тим, чому з деякими людьми нам приємно спілкуватись, а з деякими ні. Одні люди мають силу притягання, інші ні. А все це залежить від внутрішнього світу людини, її думок, її почуттів. Одні людські починання нас приваблюють, ми вважаємо їх корисними і благородними, намагаємося підтримати. І навіть слово краса розуміється по-іншому, бо не звертаєш уваги на зовнішність і на одяг, бачиш людину в іншому світлі, в якомусь внутрішньому горінні, і мимохіть проймаєшся симпатією і вдячністю, що такі люди існують.

А людські вчинки... Як багато значать вони для оточуючих. Якщо б у людей була змога оцінювати власну поведінку, бачити себе стороннім оком — свою позу, рухи, чути свої слова та інтонації — це могло б бути величезним досягненням нашого життя. Бо людина, яка здійснює неетичний вчинок, стає в цей час потворною, а цього не хочеться нікому. Шкода, що на

наших вулицях немає дзеркал для того, щоб люди могли дивитися на себе, могли бачити, коли вони привабливі, а коли ні. Усе це і є культурою поведінки, обумовленою не лише мораллю суспільства, а й мораллю кожного з нас.

Запитання для узагальнення вивченого

1. З яких частин складається промова?
2. Яка роль вступу в промові?
3. Як ми сприймаємо почуті слова, речення?
4. Чим метафора подібна до метонімії і чим відрізняється від неї?
5. Як виражають порівняння?
6. Які риторичні фігури використовують, щоб виділити певні місця в промові, в тексті?
7. Як розташовуються однорідні члени речення за правилом градації?
8. Яка роль мовного етикету в спілкуванні?

І. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 1-6)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		003		005	
002		004		006	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких усі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Кому належить вислів: *“Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчився нашої мови”*?
- 1) П. Кулішу; 2) Панасу Мирному; 3) І. Нечувів-Левицькому; 4) Марку Вовчку.
- 002.** У яких словосполученнях порушено милозвучність?
- 1) *ніч в степу*; 2) *острів в океані*; 3) *сніг в січні*; 4) *поле у вересні*; 5) *жито й ячмінь*.
- 003.** Вставте пропущене слово: *Промова складається з ... частин*.
- 1) *двох*; 2) *трьох*; 3) *чотирьох*; 4) *п'яти*.
- 004.** Який художній засіб вжито в словосполученні: *радісне сонце*?
- 1) *метафору*; 2) *метонімію*; 3) *персоніфікацію*; 4) *синекдоху*; 5) *порівняння*.
- 005.** У якому словосполученні слова розставлено відповідно до правила градації?
- 1) *іскрить, горить, палає*; 2) *горить, іскрить, палає*; 3) *палає, іскрить, горить*.
- 006.** У реченні *Земле, ти втомилася?* вжито...
- 1) *градацію*; 2) *риторичне запитання*; 3) *вставне слово*; 4) *риторичне звертання*.

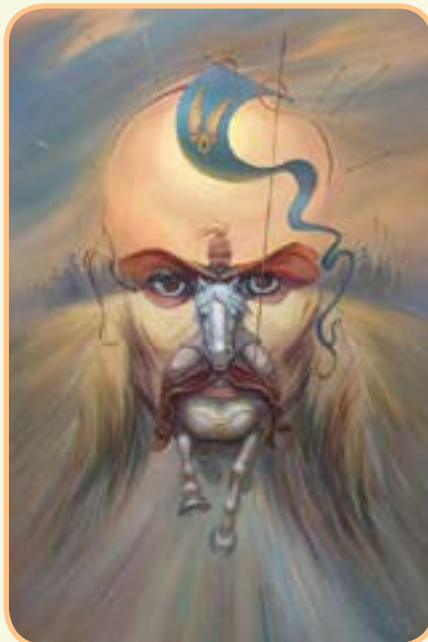

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

II. МОРФОЛОГІЧНА НОРМА

- § 7. Значення прикметників
- § 8. Способи вираження різного ступеня ознаки
- § 9. Творення відносних прикметників
- § 10. Творення і вживання присвійних прикметників
- § 11. Розряди і відмінювання числівників
- § 12. Поєднання числівників з іменниками
- § 13. Розряди займенників і особливості вживання їх
- § 14. Загальне поняття про дієслово та його форми
- § 15. Способові форми дієслова. Дієвідміни
- § 16. Умовний і наказовий способи
- § 17. Творення і вживання дієприкметників
- § 18. Дієприслівник

О. Шупляк. Іду на ВИ! Святослав Хоробрий

§ 7.

Значення прикметників

1. У мові прикметники вживають з іменниками та узгоджують з ними в роді, числі та відмінку: *широкий степ, широка дорога, широке поле, у широкому степу, на широкій дорозі, широкі поля*.

В однині прикметники можуть набувати форми чоловічого, жіночого або середнього роду. У множині рід у них не розрізняється. Прикметники мають шість відмінків: кличного, на відміну від іменників, у них немає.

Прикметники увиразнюють мову, уточнюючи поняття, названі іменниками. Наприклад, речення *У білому вбранні на білій постелі на фоні світлої стіни сидить молода щаслива мати, тримаючи немовля* (О. Довженко) без прикметників було б невиразне, малозрозуміле, позбавлене змісту.

Водночас треба пам'ятати, що надмірне нагромадження прикметників, навпаки, затемнює зміст висловлювання. Зайвих прикметників слід уникати.

У реченні прикметники виступають у ролі означення (*Чистий свіжий сніг сріблом сяє під блакитним наметом неба* (М. Коцюбинський) або рідше — в ролі іменної частини складеного присудка (*Вода чиста-чиста та ніби аж срібна* (С. Васильченко). Іноді прикметники набувають значення іменників: *Майбутнє* [тобто майбутня доля] *України залежить від нас* (З газети).

2. Відмінюються всі прикметники за одним зразком, лише в закінченнях прикметників з м'яким приголосним основи завжди виступає *і*; порівняйте: *білий — синій, білим — синім, білих — синіх, білими — синіми*.

3. За значенням прикметники бувають якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники називають ознаки предмета, які можуть проявлятися більшою або меншою мірою, і відповідають на питання який?: *веселий, веселіший, найвеселіший, дуже веселий; здоровий, дуже здоровий; легкий, важчий, теплий, гарячий, вузький, солодкий, зелений, червоний*.

Відносні прикметники називають ознаки предмета за його відношенням до інших предметів, до дій чи обставин і відповідають на питання який? Порівняйте: *повітря в горах — гірське повітря, степ без краю — безкрайний степ, малюнок аквареллю — акварельний малюнок, посуд із глини — глиняний посуд, птах, що перелітає — перелітний птах, борщ, зварений учора — учорашній борщ*.

У тексті відносні прикметники взаємозамінні з іншими частинами мови. Наприклад, можна сказати: *бронзові вироби і вироби з бронзи, нічне небо і небо вночі*. Але іноді для правильного висловлення думки можливий лише відносний прикметник: *Бронзовим віком називають наступну за мідним віком епоху* (З підручника).

Присвійні прикметники вказують на належність предмета людині, рідше тварині і відповідають на питання чий?: *Шевченкові твори, Франкова проза, Лесина думка, студентів квиток, орлині крила, ведмежий барліг*.

Присвійні прикметники теж взаємозамінні зокрема з іменниками: *батькова порада і порада батька*. Але українська мова в таких випадках

надає перевагу присвійним прикметникам: *Сотників кінь* [а не *кінь сотника*] *летів у напрямі Батурина* (Б. Лепкий).

Іноді ті самі прикметники залежно від контексту можуть виступати в різних значеннях: *заячий хвіст* (чий?) — присвійний; *заяча шапка* (з якого матеріалу? з чого?) — відносний; *заяча душа* (яка?) — якісний; *бронзова ваза* (з чого?) — відносний; *бронзовий загар* (який?) — якісний.

18. І. Прочитайте текст і проаналізуйте роль прикметників у ньому (не сплутуйте прикметників з дієприкметниками!). Чи можна якісь прикметники пропустити? Чи доречно замінити їх іншими частинами мови? Визначте розряди прикметників за значенням.

На всій території України від IV тисячоліття до I тисячоліття перед Різдом Христовим існувала культура, яка дістала назву трипільської. Трипільці мешкали великими селами на берегах річок.

Їхні хати були прямокутної форми. Стіни дерев'яні, обмащені з обох боків глиною. Де бракувало лісу, житла будували з глиняних вальків, або так званого саману, на Одещині — з вапняку. Стіни нерідко бували розписані. Підлогу робили з дерев'яних колод, складених помостом, обмазаних глиною, іноді обпаленою. Вони мали всередині грубу, лави. Їхній план нагадує пізніші українські хати.

Населення трипільської культури було хліборобське. Збереглося багато кам'яних серпів з дерев'яними держаками. Були сохи, до яких впрягали волів. Сіяли пшеницю, жито, просо, ячмінь...

У трипільських знахідках зустрічаються кам'яні знаряддя високої техніки: добре обглажені, відшліфовані, просвердлені сокири, долота, ножі, серпи.

Головною прикметою трипільської культури було гончарство. У знахідках цієї культури багато різноманітного посуду, який вражає багатством форм, орнаменту. Тут зустрічаються величезні глеки і малесенькі глечики-іграшки.

© Koswac

Вид на сквер трипільської культури. м. Ржищів, Київська обл.

© Р. Крамар

Музей історії Острозької академії. м. Острозь

Трапляються подвійні глечики, такі, у яких українські селяни колись носили в поле обід.

В Україні трипільська культура збереглась у перéжитках і залишила по собі вира́зні сліди. До недавнього часу жінки в селах розмальовували хаті, комині, печі тощо. У килимарстві, гончарстві, дереворізьбі, вишивках, писанках дуже багато рослинних орнаментів, які виразно нагадують орнаменти на виробах часів трипільської культури. Український народ зберіг свою етнічну спорідненість із старожитньою людністю Праукраїни (За Н. Полонською-Василенко).

II. Підготуйте виступ на тему: “Наші далекі прародичі — трипільці”.

19. I. Прочитайте уривок і визначте, які зорові, слухові, нюхові, дотикові й смакові відчуття викликає у вашій уяві цей опис. Яка роль у цьому прикметників?

В другій половині дня вітер стих. Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім стали бузиновими; нарешті завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче і нижче, так, що на землі ставало все важче і важче дихати людям. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі. Від бузинової хмари степом рухалася широка чорна тінь, яка вже покрила степові могили і довжанські ліси, і їх уже зовсім не було видно. Вона повільно наближалася і до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу і фарбуючи все в чорну зловісну фарбу. Потім хмари застигли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, і так тривало хвилину-дві, потім кілька важких і лапатих дощових крапель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз по сухій шерсті, і раптом вони заскакали скрізь — по людях, по конях, по ріллі; прострочили раз, вдруге, згортаючи в груддя пилок, і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу, заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода, і цей веселий шум освіжив і обновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій (Григорій Тютюнник).

Гроза в степу. *Фото*

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план тексту, запам'ятайте окремі вислови, речення.

20. Перепишіть уривок, вставляючи замість трьох крапок пропущені прикметники, подані в довідці. Що прикметники додали текстові?

... пухом вкрилось ... гілля, й гілочки полагіднішали й подобрішали, немов тихенько радіють, немов по-своєму всміхаються. Кожна верба — немов ... хмара пуху, що її тримає вкупі якась ... сила, ось-ось він розлетиться, вже й почав падати по пушинці-другій. І не хочеться вірити, що мине кілька днів, і цей ... пух перетвориться на листя, воно потемнішає, здаватиметься не таке ..., і вже верби не ввижатимуться хмарами, що посідали на землю, а просто — ... деревами, та й годі (*Є. Гуцало*).

Довідка. Ясним зеленим, вербове, зелена, дивовижна, вербовий, легке, весняними.

21. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Повитикались ті скелі з *водної* глибини і стирчать, неначе вартова сторожа (*О. Стороженко*). 2. Спросоння крикнув якийсь *водяний* птах, і знову тиша (*О. Донченко*). 3. По греблі пройшов Давид повз *водяний* млин (*А. Головка*). 4. Виноград був чудовий на смак, але *вóдявий* (*З. Тулуб*). 5. Чи правда, що повезете в океан *водневу* бомбу топити? (*О. Гончар*).

§ 8.

Способи вираження різного ступеня ознаки

Ознаки, названі якісними прикметниками, можуть проявлятися більшою або меншою мірою. Цю міру передаємо за допомогою ступенів порівняння, а також за допомогою суфіксів, префіксів та відповідних слів.

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста й складена.

1. Проста форма вищого ступеня порівняння прикметників твориться за допомогою суфіксів **-іш-** або **-ш-**.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-іш-** основа прикметника залишається без зміни: *стрункий* — *стрункіший*, *слизький* — *слизкіший*, *тугий* — *тугіший*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** основа прикметника може зазнавати певних змін, а саме:

а) суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ек-** випадають: *солодкий* — *солодший*, *глибокий* — *глибший*, *широкий* — *ширший*, *далекий* — *дальший*;

б) кінцеві приголосні основи **г, з, ж** разом із суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-** (**г, з, ж + ш = жч**) — таких прикметників є сім: *тяжкий* — *тяжечий*, *важкий* — *важечий*, *близький* — *ближечий*, *низький* — *нижечий*, *вузький* — *вужечий*, *дужий* — *дужечий*, *дорогий* — *дорожечий*; винятки: *легкий* — *легший*, *довгий* — *довший*;

в) кінцевий приголосний основи **с** разом із суфіксом **-ш-** змінюється на **-щ-** (**с + ш = щч**) — таких прикметників є три: *високий* — *вищий*, *товстий* — *товщищий* (і *товстіший*), *красивий* — *кращий*.

В інших випадках основа прикметника (принаймні на письмі) залишається без зміни: *багатий* — *багатший*, *молодий* — *молодший*. У вимові звукосполучення **тш**, **дш** звучать як [чш], [джш]: [багачший], [молоджший].

Вищий ступінь кількох прикметників утворюється від інших основ, а саме: *добрий*, *хороший* — *ліпший*, *кращий*; *гарний* — *кращий*; *поганий* — *гірший*; *великий* — *більший*; *малий* — *менший*.

Проста форма найвищого ступеня прикметників утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префіксів **най-**, **щонай-**, **якнай-**: *стрункіший* — *найстрункіший*, *швидший* — *найшвидший*, *нижчий* — *найнижчий*, *кращий* — *щонайкращий*, *гірший* — *якнайгірший*.

Прислівники, утворені від простої форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників, мають такі самі форми вищого й найвищого ступенів порівняння, що й прикметники, від яких вони утворені: *ближчий* — *ближче*, *дорожчий* — *дорожче*, *якнайшвидший* — *якнайшвидше*.

2. Складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників в українській мові вживається рідко — переважно в науковому й офіційному стилях. Вона утворюється за допомогою слів *більш*, *менш*, *найбільш*, *найменш*, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений* — *більш розвинений* (але не “більш розвиненіший”), *найбільш розвинений* (але не

“самий розвинений”); *світлочутливий* — *менш світлочутливий*, *найменш світлочутливий*.

3. Різну міру якості можна передавати не тільки за допомогою ступенів порівняння, а й за допомогою різних суфіксів, префіксів та відповідних слів.

Велика міра якості може передаватися за допомогою:

а) префіксів **пре-, пра-, все-, над-, за-**: *премудрий*, *прадавній*, *всесильний*, *надчутливий*, *завузький*;

б) суфіксів **-ущ-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-**: *багатющий*, *холоднющий*, *величезний*, *незрівнянний*, *незбагненний*, *нескінченний*;

в) оцінних слів *дуже*, *вкрай*, *особливо*, *надзвичайно*, *занадто*: *дуже вигідний*, *вкрай потрібний*, *особливо корисний*, *надзвичайно популярний*, *занадто впертий*.

Зменшена міра якості може бути передана за допомогою:

а) суфіксів **-уват-, -ав-**: *теплуватий*, *темнуватий*, *білявий*, *золотавий*;

б) оцінних слів *трохи*, *ледь*, *не дуже*: *трохи вогкий*, *ледь теплий*, *не дуже свіжий*.

4. Прикметники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, як і в звичайній формі, змінюються за родами, відмінками й числами: *дорожчий*, *дорожча*, *дорожче*, *дорожчі*; *дорожчого*, *дорожчому* і т.д.

Коли порівнюють два предмети, при прикметникові у формі вищого ступеня обов'язково вживають прийменники *від*, *за*, *проти*, *порівняно з* та сполучники *ніж*, *як*: *Що стрункіше від тополі? (П. Тичина). Тиша була страшнішою за бурю (Ю. Яновський). Немає мудріших, ніж народ, учителів (М. Рильський).*

22. I. Прочитайте речення, знайдіть у них прикметники, вжиті у вищому й найвищому ступенях порівняння, і поясніть їхній правопис та вживання.

1. Після бур ми ще дужчими стали (*В. Сосюра*). 2. Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. 3. А що є на світі радіснішого й приємнішого, ніж добра робота? 4. З жальним подивом вдивляється мандрівник в найдорожчі місця серед рідних руїн і нічого вже не впізнає навколо. 5. Річка й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів і ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе (*З тв. О. Довженка*). 6. Гарячіше сонце в нашому дитинстві, ласкавіше, голубіше, ближче небо, золотіші зорі, різноманітніший, цікавіший, багатший увесь широкий світ (*С. Васильченко*). 7. Вечоріло вже, ще нижчим стало осіннє небо над Перекопом (*О. Гончар*). 8. Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям (*О. Донченко*).

II. Речення запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

23. Прочитайте речення. Визначте в них прикметники, які вказують на певну міру ознаки.

1. — Ні, — каже [Лисичка], — нам не йде [виноград], кислючий-прекислий: оскома нападе (*Л. Глібов*). 2. Вилискувалася [ящірка] проти сонця зеленавими й синявими красками (*Л. Мартович*). 3. Високо-високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси (*М. Коцюбинський*). 4. В Андрія Орлика було трохи продовгувате лице з блідуватим пушком на верхній губі (*С. Чорнобривець*).

24*. Усуньте помилки у вживанні вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

1. Після Різдва дні стають усе більш довші. 2. З усіх моїх цьогорічних мандрівок самою цікавою була подорож у Карпати. 3. Це був мій найбільш гарний відпочинок. 4. Найприємніше для мене заняття — робота в саду. 5. Троянда — сама красива квітка серед усіх квіток. 6. Який засіб проти шкідників саду найбільш ефективний? 7. Дніпро більше Дністра. 8. Сестра старша мене на три роки. 9. Мій самий улюблений вид спорту — художня гімнастика.

25. Поясніть значення й правопис паронімів *ближчати* і *блищати*, *нижчати* і *нищити*, *нижчий* і *нищий*.

§ 9.

Творення відносних прикметників

Відносні прикметники творяться переважно від іменників — загальних і власних назв — та дієслів.

1. Від загальних назв відносні прикметники творяться найчастіше за допомогою суфіксів:

а) **-ов(ий)** з варіантом **-ев(ий)**: *лісовий, степовий, річковий, зимовий, службовий, бронзовий, життєвий, овочевий, кінцевий*;

б) **-н(ий)**: *народний, мідний, професійний, шкільний, хатний, дорожній*; якщо твірна основа закінчується на **н**, то виникає подвоєння букв **-нн-**: *туманний, віконний, монотонний, осінній*; якщо твірна основа закінчується збігом приголосних, то між ними може з'являтися вставний **о** або **е**: *церковний, молитовний, пісенний, земельний, будівельний*;

в) **-ян(ий)**, після шиплячих **-ан(ий)**, у яких **н** не подвоюється: *дерев'яний, солом'яний, морквяний, рядняний, дощаний, піщаний, кожушаний*;

г) **-ськ(ий)**, який, зливаючись з кінцевими основи **г, з, ж**, перетворюється на **-зьк(ий)**, зливаючись із **к, ц, ч**, перетворюється на **-цьк(ий)**, а зливаючись із **х, с, ш**, перетворюється на **-ськ(ий)**: *людський, студентський, морський, варязький, козацький, товариський*;

г) від іншомовних слів — **-ичн(ий)** з варіантом **-ічн(ий)**: *історичний, категоричний, атлетичний, біологічний, ритмічний*.

2. Від власних географічних назв відносні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ськ(ий)**, який, зливаючись з кінцевим приголосним основи, має ще варіанти **-зьк(ий)**, **-цьк(ий)**: *прип'ятський, черкаський, бузький, запорізький, гадяцький, кагарлицький*. Причому голосні **о, е** перед цим суфіксом чергуються з **і**: *Золотоноша — золотоніський, Гуляйполе — гуляйпільський, Лозова — лозівський, Мукачеве — мукачівський*; але в іншомовних назвах ці голосні зберігаються: *Ростов — ростовський, Габрово — габровський, Сараєво — сараєвський*. Суфікси **-к-**, рідше **-ц-**, як правило, ви-

* До вправ, позначених зірочкою, дано відповіді наприкінці книжки.

падають: *Боярка* — боярський, *Романівка* — романівський, *Капустинці* — капустинський, *Васютинці* — васютинський.

Іноді між твірною основою і суфіксом **-ськ(ий)** вставляється ще суфікс:

а) якщо назва має форму множини, — **-ів-**: *Чабани* — Чабані**івський**, *Москаленки* — москаленк**івський**, *Зубані* — зубані**івський**, *Іваничі* — Іванич**івський**, *Турбаї* — турбай**івський**; а також в окремих випадках: *Маячка* — маячк**івський**, *Толока* — толок**івський**, *Рудка* — рудк**івський**, *Хрещате* — хрещат**івський**, *Високе* — висок**івський**, *Златоуст* — златоуст**івський**; але: *Кобеляки* — кобеля**цький**, *Маневичі* — манев**ицький**, *Озютичі* — Озюти**цький**;

б) якщо назва має закінчення **-а (-я)**, — **-ян-**, після шиплячих **-ан-**: *Десна* — десня**нський**, *Келеберда* — келеберд**янський**, *Теребовля* — теребовля**нський**, *Ружа* — ружан**ський**, *Будища* — будищ**анський**, *Заріччя* — зарічан**ський**; а також: *над Дніпром* — наддніпр**янський**;

в) якщо назва має закінчення **-е**, — **-ен-**: *Красне* — красне**нський**, *Рівне* — рівне**нський**, *Ставище* — ставище**нський**, *Нижнє* — нижне**нський**; а також: *Керч* — керче**нський**;

г) якщо назва іншомовна з кінцевим голосним, — переважно **-ин-**: *Ялта* — ялтин**ський**, *Аляска* — аляски**нський**, *Баку* — бакин**ський**, *Сочі* — сочин**ський**; але: *Чукотка* — чукот**ський**, *Балта* — балт**ський**, *Тбілісі* — тбіліс**ський**.

3. Від дієслів відносні прикметники творяться переважно:

а) додаванням до основи інфінітива (частина неозначеної форми без суфікса **-ти**) суфікса **-льн(ий)**: *копіюва(ти)* — копіюваль**ний**, *орошува(ти)* — орошуваль**ний**, *проща(тися)* — прощаль**ний**, *точи(ти)* — точиль**ний**, *живи(ти)* — живиль**ний**;

б) за допомогою суфікса **-н(ий)**: *навивати* — навив**ний**, *орати* — ор**ний**, *запобігати* — запобіж**ний**, *перелітати* — переліт**ний**, *переломити* — перелом**ний**, *пити* — пит**ний**;

в) зрідка за допомогою суфікса **-ч(ий)**: *творити* — творч**ий**, *дарувати* — дарч**ий**, *вірити* — вірч**ий**.

26. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники й запишіть у три колонки: 1) із суфіксом **-ян-**; 2) із суфіксом **-ов- (-ев-)**; 3) із суфіксом **-н-**.

Неділя, алича, цитрус, морква, олово, емаль, атом, доба, рік, озеро, ужиток, овес, дорога, увага, шагренєв, аметист.

З перших букв повинен скластися вислів В. Сосюри.

27. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники й запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких звукосполучення **-ськ-** стоїть безпосередньо після голосного (прикметників, у яких **-ськ-** стоїть після приголосного, не записуйте); 2) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних виникло звукосполучення **-цьк-**; 3) ті, у яких виникло звукосполучення **-зьк-**.

Ялпуг, Ідриця, Озгоруш, Лохвиця, Іртиш, Волноваха, Брест, Лютіж, Збруч, Обідус, Здвиж, Рига, Кременчук, Онега, Токмак, Сиваш, Кітеж.

З других букв повинен скластися початок вислову О. Підсухи: "... — *і забудь*".

28. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники й запишіть їх у чотири колонки — утворені за допомогою: 1) лише суфікса **-ськ-**; 2) суфікса **-івськ-**; 3) суфікса **-янськ-** (**-анськ-**); 4) суфікса **-енськ-**.

Ятрань, Яблучне, Трипілля, Іваничі, Скипча, Думне, Нехайки, Лисича, Ставище, Шевченкове, Зборів, Близнюки, Нижнє, Сміла, Хитці, Фастів.

З других букв повинно скластися закінчення вислову В. Симоненка: "*Мало великим себе уявити, ...*".

29. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому відносні прикметники і з'ясуйте, як вони утворилися.

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах свіtilись привітні небуденні огні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі-зими, коли, здається, і сміх, і пісню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дулевину, погасить у людських кублах останні огні й оповис їх у довічну темряву, — по всіх неосяжних просторах степів поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, свіtilись вони, радісні, живі.

Боязко заблимали огники десь і на дні глибокої степової балки, самотньої на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі різнокольорова звізда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається, повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

К. Трутовський. Колядування

А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі; заворушились, стурбовані світлом і радістю, озброїли свої сили проти радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, — із свистом, із диким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві...

...Колядники увіходили в свій хутір тісним гуртком. Упівголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував. І в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі (С. Васильченко).

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: поділіть текст на смислові частини, складіть план, вивчіть напам'ять ключові речення.

30. З'ясуйте, як у вашій місцевості творять відносні прикметники від власних географічних назв. Які закономірності при цьому спостерігаються? Свої висновки й приклади до них запишіть.

31. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Насунули *снігові* хмари і оповили небо (М. Коцюбинський). 2. Зима прийшла *сніжна*, із густими снігопадами (О. Донченко). 3. Ранок видався хоч і ясний, а *вітряний* (А. Головка). 4. На *вітрове* скло машини падають перші краплі (Ю. Яновський). 5. Станція була устаткована *вітровім* двигуном.

§ 10.

Творення і вживання присвійних прикметників

Присвійні прикметники творяться майже виключно від назв осіб, рідко — від назв тварин. Вживання суфіксів тут залежить від відміни іменника, від якого творимо присвійний прикметник.

1. Від іменників I відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ин-**, причому кінцеві твірної основи **г, к, х** чергуються із **ж, ч, ш**: Тетяна — Тетя**нин**, Тетянка — Тетян**чин**, Таня — Тан**ин**, Микола — Микол**ин**, Коля — Кол**ин**, Ольга — Оль**ж**ин, дочка — доч**чин**, свекруха — свекру**шин**.

Суфікс **-ин-** вживається тільки в прикметнику *Ілл**ин*** та після звука **й**: Надія — Наді**їн**, Дар'я — Дар'**їн**.

Від іменника III відміни *мати* присвійний прикметник — *матер**ин***, застари́ле *матер**ній***.

2. Від іменників II відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів (-ов-, -ев-)**.

Вживання **-ов-** та **-ев-** залежить від групи іменника:

а) від іменників твердої групи присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів, -ов-**: *Тарас — Тарасів* (не “Тарасовий”), *Тарасова*; *батько — батьків, батькова*; *командир — командирів, командирова*;

б) від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів, -ев-**: *коваль — ковалів* (не “ковалевий”), *ковалева*; *Сергій — Сергіїв, Сергієва*; *лікар — лікарів, лікарєва*; *Кайдаш — Кайдашів, Кайдашева*; *школяр — школярів, школярева*.

3. Від назв тварин присвійні прикметники творяться по-різному: *птах — пташиний, соловей — солов'їний, горобець — горобиний, гороб'ячий; лисиця — лисячий, заць — заячий, вовк — вовчий, ведмідь — ведмежий*.

4. Присвійні прикметники повністю (незалежно від вимови) зберігають особливості написання іменників, від яких вони утворені (позначається лише чергування приголосних у кінці основи): *Приська — Присьчин, кицька — кицьчин, Вутанька — Вутаньчин, Маланка — Маланчин, Параска — Парасчин* [парашчин], *невістка — невістчин* [нев'ішчин].

5. Присвійні прикметники вживаються:

а) на позначення належності предмета особі: *Петрів зошит, Маріїна сумка, материне слово*; рідко — тварині: *соловейків спів, ластівчине гніздо*;

б) у термінологічних словосполученнях (пишуться з малої букви): *базедова хвороба, антонів вогонь, торрічеллієва пустота, архімедова спіраль*;

в) у крилатих висловах (пишуться з малої букви): *ахіллесова п'ята, дамоклів меч, сізіфова праця, дем'янова юшка, крокодилові сльози*.

Деякі присвійні прикметники перейшли в іменники і вживаються тепер:

а) як назви населених пунктів: *Київ* (місто Кия), *Львів, Васильків, Сватове, Пирятин, Малин, Гречине*;

б) як прізвища: *Ковалів, Щоголів, Іванишин, Ковалишин*.

32. Прочитайте речення, виписані з повісті І. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я”. Опишіть особливості творення й правопису присвійних прикметників, використовуючи для прикладів присвійні прикметники з наведених речень.

1. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. 2. То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. 3. Лаврінові слова запали Карпові в душу. 4. Карпо йшов по-маленьку, скося поглядаючи на Довбишів двір. 5. Діло ніби горіло в Мотриних руках. 6. “Чия ж вона дочка?” — “Балашева. Її звуть Мелашкою”. — “Чи ти ж знаєш, що за люди, ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелашині норови?” 7. Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелашиного лоба... Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі. 8. І знов в Кайдашевій хаті почалася колотнеча. 9. В хаті всі слухали Палажчину розмову. 10. Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та побіг у Мотрину картоплю. 11. Це, мабуть, рябий Парасчин кнур?

33. Від поданих імен утворіть присвійні прикметники в називному відмінку множини (чиї?) та запишіть у три колонки: 1) з суфіксом **-ин-**; 2) із суфіксом **-ов-**; 3) із суфіксом **-ев-** (**-єв-**). Прикметників із суфіксом **-ін-** (**-їн-**) не виписуйте.

Роман, Каміла, Назарій, Єремія, Раїса, Іван, Данило, Еміль, Матяш, Ася, Назар, Остромир, Андрій, Григір, Остап, Юзя, Єрмолай.

З перших букв повинно скластися закінчення вислову Лесі Українки: “*Лежачим ...*”

34. Утворіть присвійні прикметники від імен ваших рідних, знайомих і запишіть їх у називному відмінку чоловічого й жіночого родів.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Яка роль прикметників у мові?
2. Які є розряди прикметників за значенням і які їхні особливості?
3. Які зміни відбуваються при творенні вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою суфікса **-ш-**?
4. Які є способи позначення різної міри якості?
5. За допомогою яких суфіксів створюються відносні прикметники?
6. Які є особливості у творенні відносних прикметників від власних географічних назв?
7. Як залежить творення присвійних прикметників від відміни й групи іменника?

§ 11.

Розряди і відмінювання числівників

Числівники за значенням поділяються на кількісні, які відповідають на питання скільки? (*один, дві треті, п'ятеро, кілька*), й порядкові, які відповідають на питання котрий? (*перший, другий*).

1. **Кількісні** поділяються на:

- а) власне кількісні: *один, два, три, сто, двісті, мільйон*;
- б) дробові: *одна друга, три десяті, п'ять десятих*;
- в) збірні: *двоє, обидва, обоє, троє, п'ятеро, десятеро, тридцятьоро* (далі збірні числівники не створюються);
- г) неозначено-кількісні: *багато, кілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*.

Кількісні числівники відмінюються за шістьма різними зразками.

Перший тип становить числівник *один*, який змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той*.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>один</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>однієї, одної</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З.	<i>як у Н. або Р.</i>	<i>одну</i>	<i>як у Н. або Р.</i>
О.	<i>одним</i>	<i>однією, одною</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному, одним</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одних</i>

Примітка. У середньому роді в називному й знахідному відмінках цей числівник має дві форми: *одне* і *одно*. У решті відмінків має такі самі форми, як і в чоловічому роді.

Другий тип становлять числівники *два, три, чотири, кілька, багато* та всі збірні. У збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-еро** відпадає.

Відмінки	<i>Два, двоє</i>	<i>Три, троє</i>	<i>Чотири, четверо</i>	Збірний
Н.	<i>два, дві, двоє</i>	<i>три, троє</i>	<i>чотири, четверо</i>	<i>п'ятеро</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>	<i>п'ятьом</i>
З.	<i>як у Н. або Р.</i>	<i>як у Н. або Р.</i>	<i>як у Н. або Р.</i>	<i>як у Н. або Р.</i>
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>	<i>п'ятьома</i>
М.	<i>двох</i>	<i>трох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>

Усі числівники цього типу в родовому й місцевому відмінках мають закінчення **-ох**, у давальному — **-ом**, в орудному — **-ома**. Лише числівники *чотири (чотири)* і *багато* в орудному відмінку мають закінчення **-ма**: *чотирма, багатьма* (і *багатьома*).

Третій тип становлять числівники *п'ять, шість... двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кільканадцять, кількадесят*. У складних числівниках цього типу відмінюється тільки друга частина.

Н.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
Д.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
З.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
О.	<i>п'ятьма</i>	<i>шістьма</i>	<i>сьома</i>	<i>вісьма</i>	<i>п'ятдесятьма</i>
М.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>

Усі числівники цього типу в родовому, давальному й місцевому відмінках мають закінчення **-и**, а в орудному — **-ма**.

В основах числівників *шість, сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних.

Допускається змішування відмінкових форм власне кількісних і збірних числівників: за *сьома замками* і за *сімома замками*, у *п'яти кімнатах* і в *п'ятьох кімнатах*. Але таке змішування недопустиме у відмінкових формах дробових числівників (*п'яти десятих*, а не “п'ятьох десятих”), назв сотень (*п'ятисот*, а не “п'ятьохсот”) тощо.

Четвертий тип становлять три числівники: *сорок, дев'яносто, сто*. В усіх відмінках, крім називного й знахідного, вони мають закінчення **-а**: *близько сорока днів, з дев'яноста робітниками, у ста будинках*.

П'ятий тип становлять назви сотень: *двісті — дев'ятсот, кількасот*. У цих числівниках змінюються обидві частини: перша, як власне кількісний числівник другого або третього типу, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом.

Н.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	<i>трьох міст</i>	<i>трьохсот</i>	<i>п'яти міст</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	<i>трьом містам</i>	<i>трьомстам</i>	<i>п'яти містам</i>	<i>п'ятистам</i>
З.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
О.	<i>трьома містами</i>	<i>трьомастами</i>	<i>п'ятьма містами</i>	<i>п'ятьмастами</i>
М.	<i>(у) трьох містах</i>	<i>трьохстах</i>	<i>(у) п'яти містах</i>	<i>п'ятистах</i>

Шостий тип становлять числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*, що відмінюються за відмінками й числами, як іменники відповідної відміни і групи, до яких ці числівники подібні.

2. Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники. Числівник *третій* змінюється, як прикметники м'якої групи: *третій, третя, третє, треті, третього, третьому* (пор.: *синій, синя, синє, сині, синього, синьому*); решта — як прикметники твердої групи: *другий, друга, друге, другі, другого, другому* (пор.: *жовтий, жовта, жовте, жовті, жовтого, жовтому*).

3. У дробових числівниках перша частина відмінюється, як кількісний числівник відповідного типу, друга — як порядковий.

Н.	<i>одна третя</i>	<i>дві п'яті (п'ятих)</i>	<i>сім десятих</i>
Р.	<i>однієї третьої</i>	<i>двох п'ятих</i>	<i>семи десятих</i>
Д.	<i>одній третій</i>	<i>двом п'ятим</i>	<i>семи десятим</i>
З.	<i>одну третю</i>	<i>дві п'яті</i>	<i>сім десятих</i>
О.	<i>однією третьою</i>	<i>двома п'ятими</i>	<i>сьома десятими</i>
М.	<i>(в) одній третій</i>	<i>(у) двох п'ятих</i>	<i>(у) семи десятих</i>

35. Провідмініайте самостійно числівники 256 і 777, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н. <i>двісті п'ятдесят шість</i>	<i>сімсот сімдесят сім</i>
Р. <i>двохсот п'ятдесяти шести</i>	<i>семисот сімдесяти семи</i>
Д. <i>двомастами п'ятдесяти шести</i>	<i>семистам сімдесяти семи</i>
З. <i>двісті п'ятдесят шість</i>	<i>сімсот сімдесят сім</i>
О. <i>двомастами п'ятдесятьма шістьма</i>	<i>сьомастами сімдесятьма сьома</i>
М. <i>(на) двохстах п'ятдесяти шести</i>	<i>семистах сімдесяти семи</i>

36. Провідмініайте самостійно дробові числівники *одна третя, сім десятих* і *вісім сотих*, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н. <i>одна третя</i>	<i>сім десятих</i>	<i>вісім сотих</i>
Р. <i>однієї третьої</i>	<i>семи десятих</i>	<i>восьми сотих</i>

Д. <i>одній третій</i>	<i>семи десяти</i>	<i>восьми сотим</i>
З. <i>одну третю</i>	<i>сім десятих</i>	<i>вісім сотих</i>
О. <i>однією третьою</i>	<i>сьома десяти</i>	<i>вісьма сотими</i>
М. (на) <i>одній третій</i>	<i>семи десятих</i>	<i>восьми сотих</i>

- 37*. Перепишіть, числівники (і скорочення *млн.* і *тис.* теж) поставте в потрібному відмінку й запишіть словами.

Уся поверхня Землі становить 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її розіллється Світовий океан. Суша займає тільки 29 відсотків поверхні Землі, що дорівнює 148,9 млн. квадратних кілометрів.

Сушу поділяють на шість частин світу: Європу, Азію, Америку, Африку, Австралію й Антарктиду. Найбільша серед них Азія з її 43448 тис. квадратних кілометрів. Трохи менша від неї Америка, площа якої близько 42,6 млн. квадратних кілометрів. Щоправда, вона складається з двох материків — Північної Америки, площа якої дорівнює 24,3 млн. квадратних кілометрів, та Південної Америки з її 18,28 млн. квадратних кілометрів. Після Америки йде Африка, площа якої не більша 30,3 млн. квадратних кілометрів. Антарктида разом із шельфовими льодовиками розкинулася на 14,1 млн. квадратних кілометрів. Європа за площею з її 10498 тис. квадратних кілометрів посідає п'яте місце. Найменша — Австралія, площа якої вимірюється 7631,5 тис. квадратних кілометрів.

38. Словосполучення запишіть підряд у дві колонки (числа пишуть словами в потрібному відмінку): 1) ті, у яких числівник матиме в кінці букву **-а**; 1) ті, у яких числівник матиме в кінці букву **-и**.

З 5 морзянками, у 40 автобусах, 10 зубрам, протягом 7 ночей, у 5 екскурсіях, протягом 90 ночей, до 20 балів, без 15 апельсинів, з 17 нарцисами, під 7 арками.

З перших букв іменників прочитаєте початок вислову М. Вінграновського: "... не падає і не впадає".

39. Прочитайте речення. Поясніть значення виділених слів.

1. Остеронь на дереві я побачив підвішені кимсь граблі і дерев'яні *двійчасті* вила (М. Томчаний). 2. На душі *двоєко*. Сумно й хвилями радісно (О. Кобилянська). 3. Він відчув дивне, *двоїсте* почуття: глибока повага до цієї людини змішувалася з дратівливою свідомістю того, що розмовляти з нею, однак, нелегко (С. Журахович). 4. Хто дав мені одваги меч *двосічний*? (Лесь Українка). 5. Час гнав тепер з *подвійною*, *потрійною* швидкістю (І. Вільде).

§ 12.

Поєднання числівників з іменниками

1. Після числівника *один* навіть тоді, коли він входить до складених числівників, іменник ставиться в однині: *Гора Говерла має висоту дві тисячі шістдесят один метр*.

2. Після числівників *два* і більше іменник стоїть у множині: *два дні, три тижні, чотири місяці, п'ять років, десять століть*. Причому при числівниках *два, три, чотири* (навіть тоді, коли вони входять до складених числівників) іменник має форму називного відмінка (*три брати, чотири будинки, дев'яносто чотири відсотки*), а при числівниках *п'ять* і більше — форму родового відмінка (*п'ять братів, шістдесят будинків, дев'яносто дев'ять відсотків*).

У сполученнях із числівниками *два, три, чотири* іменник нерідко дістає такий самий наголос, як у родовому відмінку однини: *матері* (множина) — *дві матері, сині* — *три сини, села* — *чотири села*. Часом особливий наголос іменники мають і в сполученні з числівниками *п'ять* та більше: *книжок* (родовий відмінок множини) — *п'ять книжок, сторінок* — *шість сторінок, голók* — *десять голók*.

Якщо іменник стоїть перед числівником і вказує на приблизність, то й перед *два, три, чотири* він ставиться в родовому відмінку множини: *днів* два, *тижнів* три, *місяців* чотири.

Прикметники після числівників *два, три, чотири* ставляться переважно в називному відмінку множини (як і іменник): *два рідні брати, три цікаві книжки*. Проте при іменниках середнього роду прикметник у цій позиції частіше вживається у формі родового відмінка множини: *два нових (нові) відра, три гірських (гірські) озера*.

У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *трьох братів, трьом братам, з трьома братами; шістдесяти будинків, шістдесяти будинкам, шістдесятьма будинками, у шістдесяти будинках*.

Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* іменник стоїть незмінно в родовому відмінку множини: *тисяча років, тисячі років, тисячею років; мільйон гривень, мільйона гривень, мільйону гривень, мільйоном гривень*.

3. Після дробових числівників іменник стоїть незмінно в родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора року; дві десяти відсотка, двох десятих відсотка, двом десятим відсотка, двома десятими відсотка*. Рідко іменник може мати форму родового відмінка множини: *дві п'яті виробів, одна десята запасів нафти*.

Якщо є вислів з *половиною, з чвертю*, то іменник набуває форми, якої вимагає власне кількісний числівник: *два з половиною тижні, чотири з половиною місяці, п'ять з чвертю років*.

4. Збірні числівники поєднуються:

а) з іменниками чоловічого роду, що означають назви осіб, тварин та птахів: *двоє киян, троє школярів, четверо коней, п'ятеро орлів*;

б) з іменниками середнього роду: *двоє вікон, троє відер* (а також: *два вікна, три відра*), *двоє лошат, четверо телят, п'ятеро хлоп'ят*;

в) з іменниками, що мають лише множину: *двоє воріт, троє окулярів, четверо ножиць* (а також: *три пари окулярів, чотири пари ножиць*).

Після збірних числівників (крім *обидва*) іменник стоїть у родовому відмінку множини: *двоє селян, троє татар, троє голубів, четверо дверей*. При числівнику *обидва* іменник стоїть у називному відмінку множини: *обидва хлопці, обидві руки, обидва вуха*; але: *обох хлопців, обом хлопцям* і т.д.

У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *двох селян, двом селянам, з двома селянами*.

5. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше* (число місяця) *лютого, першому* (числу місяця) *лютого, з першим* (числом місяця) *лютого, з двадцять четвертим серпня, з першим вересня*.

40. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких іменники мають закінчення **-и (-і)**; 2) у яких іменники мають закінчення **-а (-я)**.

Три (нарцис), чотири (астронавт), півтора (парсек), п'ять десятих (раз), два (йорж), половина (ананас), два (відро), три з половиною (стіл), чотири (тюбик), два (англієць), півтора (день), три (раз), три п'ятих (ампер), чотири (шматок), два (апельсин).

З перших букв іменників повинно скластися закінчення вислову Лесі Українки: *“Над всім старших...”*

41. Провідмініайте самостійно словосполучення *перше вересня* і *третьє лютого*, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих словосполучень.

Н. <i>перше вересня</i>	<i>третьє лютого</i>
Р. <i>першого вересня</i>	<i>третього лютого</i>
Д. <i>першому вересня</i>	<i>третьому лютого</i>
З. <i>перше вересня</i>	<i>третьє лютого</i>
О. <i>першим вересня</i>	<i>третьім лютого</i>
М.(у) <i>першому вересня</i>	<i>третьому лютого</i>

- 42*. I. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

Скільки загинуло українців від голодомору 1932–1933 (рік), ніхто не знає. Є різні здогади. Ще 1935 року кореспондент газети “Нью-Йорк америкен” писав, ніби М. Скрипник сказав йому, що кількість жертв голодомору в Україні й на Кубані перевищила 8 (мільйон).

Дослідники, підраховуючи кількість загинлих, зіставляють дані переписів 1926 і 1939 років по Україні. Але при цьому випускається з уваги той потік, що йшов з Росії. Тільки в 1933 році 56 (відсоток) начальників політвідділів МТС і радгоспів та 30 (відсоток) їхніх заступників були прислані з Росії. Уже того ж трагічного 1933 року щойно створений Всесоюзний переселенський комітет при РНК СРСР устиг перевезти з Росії в українські села понад 22 (тисяча) (сім'я), тобто близько 120 (тисяча) (особа). І, нарешті, в Україну, як в Ельдорадо, ринули сотні тисяч, якщо не мільйони (шукач) вигідних посад.

А кількість таких посад, особливо в органах ДПУ, невпинно зростала.

Правильне уявлення про цілеспрямованість голодомору і його наслідки може дати зіставлення змін у кількості населення в цілому по СРСР за його національною ознакою. З 1926 по 1939 рік росіян в СРСР збільшилося майже на 22 (мільйон), тобто на 28 (відсоток), білорусів — більш як на 0,5 (мільйон), тобто на 11 (відсоток), а українців зменшилося на 3 (мільйон), тобто на 10 (відсоток): було 31,2 (мільйон), стало 28,1 (мільйон). Якщо врахувати, що в попередні більш-менш благополучні роки кількість українців щороку зростала приблизно на 0,6 (мільйон), то за 12 (рік) ми не дораховуємося понад 10 (мільйон) українців: у 1939 році нас мало би бути вже щонайменше 38,4 (мільйон), а не 28,1 (мільйон) (І. Юцук).

Дівчинка з колосками.
Музей Голодомору, м. Київ.

II. Що вам відомо про голодомор 1932–1933 років в Україні, влаштований московськими правителями для знищення українців? Підготуйте розповідь про це.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Чим відрізняється відмінювання назв десятків від відмінювання назв сотень?
2. Чи в дробових числівниках обидві частини відмінюються однаково?
3. При відмінюванні яких числівників треба орієнтуватися на відмінювання іменника *місто*?
4. Чи в орудному відмінку всі числівники мають однакове закінчення?
5. У якому відмінку вживаємо назву місяця в назвах дат?
6. У якому числі вживаємо іменник після числівника *два* і більше?
7. У якому числі й відмінку звичайно вживаємо іменник після дробового числівника?

§ 13.

Розряди займенників і особливості їхнього вживання

Займенник не має свого власного лексичного значення. Він не називає предметів, ознак та кількості, а лише вказує на них.

Наприклад, у реченні *Як вона кинулась до нього, як привітала!* (Панас Мирний) є тільки вказівка на якихось осіб, але їх не названо. Значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті.

У даному разі йдеться про героїв роману Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” — Галю й Чіпку.

Займенники в мові вживаються часто для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. При цьому форму займенника треба узгоджувати з родом і числом іменника, замість якого цей займенник ужито. Наприклад: 1. *Століттями українське **селянство** боролось проти поневолювачів. Воно* повставало, *його* прагнення волі було незнищеним. 2. *Століттями українські **селяни** боролись проти поневолювачів. Вони* повставали, *їхнє* прагнення волі було незнищеним. Після іменника *селянство*, який стоїть в однині і має середній рід, вжито й відповідно займенники *воно*, *його*, а після іменника *селяни*, який стоїть у множині, — *вони*, *їхнє*.

Правильно вжиті займенники, крім того, допомагають пов'язати речення між собою в тексті.

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів.

1. До **особових** належать займенники *я*, *ми* (перша особа), *ти*, *ви* (друга особа), *він*, *вона*, *воно*, *вони* (третя особа). У реченні вони виступають найчастіше в ролі підметів і додатків: *Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: **він** [розум] у **неї** [у Галі] кохався при достатках, у розкоші (Панас Мирний).* У родовому відмінку — іноді в ролі неузгодженого означення: *Таке **її** щастя, така **її** доля (Т. Шевченко). Полум'я приковувало **його** зір, і він дивився на нього, поки не засльозились очі (Є. Гуцало).*

Займенник *ви* вживається також при ввічливому звертанні до однієї особи. Він може писатися з великої і з малої букви: ***Я вас** люблю, о як **я Вас** люблю! Але про це не треба говорити (Л. Костенко).*

2. **Зворотний** займенник *себе*, виступаючи додатком, завжди вказує на ту особу, яка виконує дію: *Збентежений Безбородько скося зиркнув на **себе**, потім поглянув на Марка (М. Стельмах).*

3. **Присвійні** займенники вказують на належність предмета першій особі: *мій, наш*; другій особі: *твій, ваш*, третій особі множини: *їхній*; особі, яка виконує дію: *свій*. У реченні вони найчастіше виступають у ролі означень: *Не вмирає душа **наша**, не вмирає воля (Т. Шевченко).*

На належність предмета третій особі однини вказують особові займенники в родовому відмінку: *його, її*. Іноді в цій ролі вживають особовий займенник *їх* (родовий відмінок множини займенника *вони*) — проте тут слід надавати перевагу присвійному займенникові *їхній* хоч би й для того, щоб уникнути небажаної омонімії: *Своїм гнівливим шелестом вони [старі дуби] проганяють мене: німі **їхні** погрози наростають, вловлюю **їх** у всьому (Є. Гуцало).*

4. До **вказівних** займенників належать *цей, той*, застарілий *сей* (вказують на предмет), *такий* (вказує на ознаку), *стільки* (вказує на кількість). У реченні вони виступають переважно в ролі означень, а також у ролі підметів, додатків, іменних частин присудка: ***В таку** пору під горою, біля **того** гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає (Т. Шевченко).*

5. **Означальні** займенники: *весь, всякий, кожний, інший, сам, сáмий*.

Слід розрізняти значення двох останніх займенників. Основний зміст займенника *сам, самá, самé, самі* (з наголосом на другому складі) — виділення

самостійної ролі певного предмета: *Він сам додумався до цього*. Займенник *самий* (з постійним наголосом на першому складі) вказує на тотожність предметів, ознак (*він самий, той самий, такий самий*), на просторову або часову межу (*до самого моря, з самого ранку*). У сполученні з дієсловом, з прислівником, взагалі з обставиною він набуває прислівникового значення: *саме приїхали, саме там, саме тоді, саме перед обідом, саме через те; там само, тоді само*.

6. Питальні займенники — ті, що їх ставимо як запитання до іменних частин мови: *хто? що?* (запитання до іменника), *який? чий?* (запитання до прикметника), *котрій? скільки?* (запитання до числівника).

7. Відносні займенники — ті самі, що й питальні, але вживаються в складнопідрядних реченнях у ролі сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних: 1. *Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду*. 2. *А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава* (З тв. І. Франка). Водночас вони виступають членами речення: у наведених прикладах: *якої* є додатком, *що* — підметом. З відносним займенником *що* не слід сплутувати сполучник *що*, який членом речення не виступає: *Синиця славу розпустила, що хоче море запалить* (Л. Глібов).

8. Неозначені займенники утворюються від питальних додаванням часток **аби-, де-, -сь** (пишуться разом) та **хтозна-, казна-, будь-, -небудь** (пишуться через дефіс): *дехто, щось, аби який, казна-скільки, хтозна-що, хтозна-чий, будь-який, що-небудь, чий-небудь*.

9. Заперечні займенники утворюються від питальних додаванням частки **ні-** (пишеться разом): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*, а також *жодний*.

У неозначених і заперечних займенниках, якщо в них між часткою і займенником стоїть прийменник, усі частини пишуться окремо. Порівняйте: *в декого — де в кого; аби ким — аби з ким; до будь-кого — будь до кого; про ніщо — ні про що; нікого — ні від кого*.

- 43. І.** Прочитайте текст, знайдіть займенники, визначте розряд кожного і його синтаксичну роль у конкретному висловлюванні.

Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць, про них можна здогадуватися лише по тому, як дуби супляться, як твердо й рішуче темніє їхнє листя.

З якоїсь миті мені починає здаватися, що в лісі, крім мене, є ще хтось. Озираюсь, бо тут навколо далеко видно, проте ніде нікого. Пробую зосередитись, пробую забути, але не в силі, бо навіть шкірою відчуваю чийось присутність. Це відчуття заважає мені, воно вторглося в мій спокій, вдерлося, як хитрий, обачний завойовник, і вже підпорядкувало мене собі повністю... Ген там,

У лісі. Фото.

либонь, коло озерцяти щось майнуло... Побачивши коня, я зразу ж позбуваюся дразливого відчуття, що за мною хтось підглядає...

Але тепер починає мені здаватися, що дуби втратили свій недавній спокій, в шелесті їхнього листа звучить тривога. Чого б їм непокоїтись? Ага, зрозумів: я заважаю їм, бо чужий тут. Я вторгся сюди, порушив ту рівновагу, яка панувала в природі, порушив таїну їхнього потаємного мислення (С. Гуцало).

II. Продумайте виступ на тему "Не порушуймо рівноваги в природі": складіть план виступу, запишіть основні думки.

44. Перепишіть, замінюючи іменники, де треба, займенниками. Прочитайте вголос перероблений текст: чи добре він звучить?

Що ж то зрадувався народ, як злапали відьму Явдоху Зубиху! Усі кричать, гомонять, біжать до Явдохи, проти Явдохи; усяк хоче стусана або запотиличника Явдосі дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не ховає дощу у себе на миснику... Ось як усі біжать круг Явдохи та за Явдохою, а Явдоху аж на руках несуть, боячись, щоб не вирвалась та не втекла; а Явдоху й байдуже!.. А наш Ригорович перед веде та аж біжить з радощів, що таки напав на відьму і що Ригорович відьму тепер скрутить і вимучить з відьми, щоб віддала дощі назад, що покрала... (За Г. Квіркою-Основ'яненком).

- 45*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Діду, серце, голубчику, заграй яку(небудь). 2. Я щось маю розпитати, (де)що розказати. 3. Сирота Ярема, сирота убогий: ні сестри, ні брата, (ні) кого нема!.. (З тв. Т. Шевченка). 4. На вітряній горі... росло якесь (аби)що і (чортзна)що, щось колюче й коструbate, щось посудомлене й нетривке (П. Загребельний). 5. (Будь)кого за таке [Віталій] обірвав би, примусив би замовкнути! 6. Лукія ладна була (хтозна)що зробити зараз тому дівчиськові, що так зловживає почуттями її сина... (З тв. О. Гончара).

- 46*. Перепишіть прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. За (ваш) шепотом і (наш) крику не чути. 2. На (чий) возі їдеш, тому й пісню співай. 3. Кожен кулик до (свій) болота звик. 4. І пес на (свій) смітті пан. 5. Як з (такий) піснею, то краще без (вона). 6. Казала кума — дам пшона, а у (вона сама) нема. 7. Хто сміється з чужої біди, діждеться й (своя котрась) середі. 8. Кожна робота легка, коли охоче (вона) робиш. 9. У (він) все горить у руках.

47. Поясніть, як змінилося значення іменника залежно від вжитого при ньому займенника: *їхнє спорядження* і *їх спорядження*. На яке питання в одному й другому випадку відповідає займенник?

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які є дев'ять розрядів займенників?
2. У чому особливість вживання займенника *ви*?

3. Чи до всіх особових займенників є відповідні присвійні займенники?
4. Що спільне мають питальні, відносні, неозначені і заперечні займенники?
5. Які особливості правопису неозначених і заперечних займенників?

II. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 7-13)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		005		009	
002		006		010	
003		007		011	
004		008		012	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких усі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Закінчіть вислів: *Форма прикметника залежить від...*
1) числівника; 2) дієслова; 3) іменника; 4) прислівника.
- 002.** Запишіть номери відносних прикметників.
1) ясний; 2) червоний; 3) червневий; 4) весняний; 5) теплий.
- 003.** Запишіть номери прикметників, у які треба вставити **-жч-**.
1) ви...ий; 2) ву...ий; 3) бли...ий; 4) тов...ий; 5) ду...ий.
- 004.** Який вислів правильний?
1) воля дорожча життя; 2) воля дорожче життя; 3) воля дорожча за життя.
- 005.** Які відносні прикметники утворено правильно?
1) Мукачевський; 2) Мукачівський; 3) Золотоніський; 3) Золотоноський.
- 006.** Запишіть номери іменників, від яких присвійний прикметник твориться за допомогою суфікса **-ів, -ев-**.
1) кобзар; 2) Костя; 3) столяр; 4) Ігор; 5) Черниш.
- 007.** Запишіть номери збірних числівників.
1) обидва; 2) чотири; 3) п'ятеро; 4) кільканадцять; 5) двісті.
- 008.** Запишіть номери складних числівників, у яких у вказаному відмінку перша частина закінчуватиметься на **-и**.
1) Р. 50; 2) Ор. 500; 3) Д. 600; 4) Ор. 700; 5) М. на 60.

- 009.** Запишіть номери словосполучень, у яких іменники матимуть закінчення **-а**.
1) *півтора (метр)*; 2) *два з половиною (метр)*; 3) *три (депутат)*; 4) *два (озеро)*; 5) *чотири (зошит)*.
- 010.** Запишіть номери особових займенників.
1) *його*; 2) *така*; 3) *її*; 4) *кого*; 5) *себе*.
- 011.** Яке речення побудоване правильно?
Козацтво. 1) Вони боролися за волю України. 2) Воно боролось за волю України.
- 012.** Запишіть номери займенників, що пишуться через дефіс.
1) *де/хто*; 2) *будь/хто*; 3) *аби/хто*; 4) *хто/небудь*; 5) *аби/з/ким*.

§ 14.

Загальне поняття про дієслово та його форми

Дієслово — одна з найскладніших частин мови.

1. У систему дієслова входить п'ять основних форм (дієслівних утворень): неозначена, способів, дієприкметник, безособова форма на **-но**, **-то** і дієприслівник.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена (сказати)	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким
2. Способів (скажу, сказав, скажи, сказав би)	що роблю?, що робив?, що буду робити?, що роби? що робив би? і т.д.	за способами, часами, особами або родами, числами	присудком
3. Дієприкметник (сказаний)	який?	за відмінками, родами й числами	означенням, іменною частиною присудка
4. Форма на -но, -то (сказано)	що зроблено?	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник (кажучи, сказавши)	що роблячи?, що зробивши?	незмінна форма	обставиною

Усі дієслівні форми мають доконаний або недоконаний вид, є перехідними чи неперехідними. У них розрізняємо, крім того, дві основи: основу інфінітива і основу теперішнього часу.

2. Одні дієслова означають дію, обмежену в часі початком або кінцем, а інші — не обмежену ні початком, ні кінцем. На цій основі розрізняють два види дієслова: доконаний і недоконаний.

Дієслова **доконаного виду** вказують на початок, кінець або одноразовість дії і відповідають на питання *що зробити?*

Наприклад: *заговорити, вилетів, заспівавши* — вказують на початок дії; *прилетіти, напишемо, скошено, посидівши* — на кінець дії; *стукнути, зукнете, допоможуть, ударивши* — на одноразовість дії. Це дієслова доконаного виду.

Дієслова **недоконаного виду** не вказують ні на початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію і відповідають на питання *що робити?*

Наприклад: *говорити, летів, пишемо, розглядуваний, співаючий, сидячи* — не вказують ні на початок, ні на кінець дії; *стукати, гукаєте, відвідуючи* — вказують на повторюваність дії.

Форми одного виду творяться від форм іншого виду за допомогою різних засобів:

а) додаванням і відкиданням префіксів: *світити* — **засвітити**, *дружити* — **подружити**, *вабити* — **привабити**;

б) додаванням і відкиданням суфіксів: *повторювати* — **повторити**, *грюкати* — **грюкнути**, *допомагати* — **допомогти**, *зачіпати* — **зачепити**, *кінчати* — **кінчити**, *рушати* — **рушити**;

в) зміною наголосу (поодинокі випадки): *розкида́ти* — **розкида́ти**, *склика́ти* — **склика́ти**;

г) від інших коренів (поодинокі випадки): *брати* — **взяти**, *ловити* — **впіймати**.

3. Дієслова можуть означати дію, яка переходить або не переходить на інший предмет. Залежно від цього вони поділяються на перехідні і неперехідні.

Перехідне дієслово вимагає додатка, вираженого іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *зустрічати (кого? що?) друзів; прокладаємо (кого? що?) шлях; любіть (кого? що?) Вітчизну; читаючи (кого? що?) книжку; знаю (кого? що?) його*. Без такого додатка перехідне дієслово не є повноцінним.

Якщо дієслово не вимагає такого додатка, то воно **неперехідне**: *іти, працювати, дякувати, синіти, смеркати*.

До неперехідних належать усі дієслова з часткою **-ся**: *вчитися, зустрічатися, турбуватися, сміятися*.

Деякі дієслова, залежно від контексту, бувають то перехідними, то неперехідними. Наприклад, у словосполученнях *малює картину, вишиває рушник, співає пісню, пише диктант* усі дієслова перехідні (бо мають при собі додатки в знахідному відмінку без прийменника), а в реченні *Петрусь уже гарно малює й пише, а Марійка не гірше від нього співає та вишиває* ті самі дієслова неперехідні, бо не мають і не потребують додатків, виражених знахідним відмінком без прийменника.

4. Усі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива; б) основи теперішнього часу.

Основу інфінітива визначають, відкидаючи від неозначеної форми дієслова формотворчий суфікс **-ти, -сти**: *прочита-ти, говори-ти, бра-ти, взя-ти, жи-ти, чу-ти, цві-сти*.

Від основи інфінітива творяться форми минулого часу (**прочита-в**, **цві-в**), умовний спосіб (**прочита-в би**, **цві-в би**), активні дієприкметники доконаного виду (**позелені-лий**), частково пасивні дієприкметники (**прочитаний**), форми на **-но**, **-то** (**прочита-но**) і дієприслівники доконаного виду (**прочита-вши**).

Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини (або множини) особові закінчення **-е**, **-ить** (або **-уть**, **-ать**): **читай-е** (**читай-уть**), **чуй-е**, **говор-ить** (**говор'-ать**), **жив-е**, **цвіт-е**, **люб-ить** (**любл'-ать**).

Від основи теперішнього часу творяться форми наказового способу (**читай**, **жив-и**), активні дієприкметники недоконаного виду (**читай-учий**), дієприслівники недоконаного виду (**читай-учи**).

48. I. Прочитайте текст. Виберіть усі дієслівні форми й зробіть їхній морфологічний розбір за поданою нижче схемою.

1. Форма дієслова: а) неозначена; б) способова; в) дієприкметник; г) форма на **-но**, **-то**; г') дієприслівник.
2. Вид дієслова: а) доконаний (що зробити?); б) недоконаний (що робити?).
3. Перехідність дієслова: а) перехідне (вимагає прямого додатка — кого? що?); б) неперехідне.

Історія України зачаровує кожного своїми подіями й напівказковими героями, народ на диво самобутній, земля прекрасна. І все це досі ніким не представлено перед очі освіченого світу, тоді як Україна давно мала своїх і композиторів, і живописців, і поетів. Чим вони захоплювалися, забувши своє рідне, не знаю; мені здається: хай би моя батьківщина була найубогіша, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію й усю Італію. Ті, хто бачив хоч раз нашу країну, кажуть, що хотіли б жити й померти на її чудових полях. Що ж казати нам, її дітям, — нам потрібно любити її й гордитися своєю найпрекраснішою матір'ю. Я, як член її великої сім'ї, служу їй якщо не на відчутну користь, то принаймні на славу імені України (Т. Шевченко).

К. Трутовський. Шевченко коло Дніпра

II. Текст запишіть під диктовку (можна когось попросити, щоб продиктував), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте.

III. Підготуйте виступ на тему "Україна — найпрекрасніша країна в світі": складіть план, доберіть висловлювання відомих людей, запишіть основні думки.

49. Від дієслів недоконаного виду *іти*, *думати*, *зачаровувати* утворіть якомога більше дієслів доконаного виду.

- 50.** Дієслова запишіть у дві колонки: 1) з основою інфінітива на **і, и** після будь-якого приголосного та на **а** лише після шиплячого; 2) усі інші. Перевірте, до якої дієвідміни належать дієслова першої і другої колонок.

Спостерігати, стугоніти, творити, перти, орати, доводити, бриньчати, видержати, стиснути, вибороти, стулити, мигтіти, тямити, спіткати, пливти, їздити, пищати, скімлити, думати, оговтатися, мовчати, затихнути, зм'якшити.

З других букв повинні скластися два словосполучення, пропущені в прислів'ї: “Одне — ..., а друге — ...”

- 51.** Запишіть у дві колонки форми дієслова: 1) утворені від основи інфінітива; 2) утворені від основи теперішнього часу.

Потьмянілий, обдуманий, ріжучий, оновлюючи, вирішили, оприлюднивши, сиплючи, ласувала б, тьмяніючий, електрифікуймо, ізольований.

З перших букв повинно скластися закінчення прислів'я: “Велике дерево ...”

- 52*.** Перепишіть уривок, добираючи з дужок потрібні дієслова. Порівняйте свій варіант з авторським наприкінці книжки.

По той бік шляху, деє далеко в степу, за садками (тремтить, мерехтить) червона заграва: то (припаде, присяде, притулиться) до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову (підноситься, зринає, шугає) вгору аж до Волосожару, (розмальовуючи, фарбуючи, шпаруючи) окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою — видно, трактористи стару солому (палять, спалюють).

(Іду, бреду, чалапаю) садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку (помічаю, бачу, зауважую) маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я (ширшаю, стаю ширшим) в плечах, (стаю твердішим, твердішаю) в ході і ось-ось (підскочу, підлечу, підстрибну). А от голосу — не стає...

— Соню, — (бурмочу, белькочу, мимрю) шепеляво й противно, — це ти?

— Ні, це не я, — (відгукується, озивається, проказує) вона і потихеньку (підсміюється, сміється, хихоче). — Це — мара.

Потім міцно (бере, хапає) мене під руку, трошки (навалюється, злягає) на неї теплими пружкими грудьми.

— Ходім, я тобі сніг покажу, — (шепоче, туркоче) на вухо. — Там, у проваллі (Григір Тютюнник).

- 53.** Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Серед тих собак *виризнявся* своїм зростом великий Волохан (М. Трублаїні).
2. Він *одрізнявся* од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі (М. Коцюбинський). 3. Байдина хата — край села. Невеличка, нічим не *різниться* від сусідських (Ю. Мушкетик). 4. Вони *порізнилися* собі, й стало три двори, а перш був один великий (Б. Грінченко).

§ 15.

Способові форми дієслова. Дієвідміни

Способові форми дієслова найбільш розгалужені.

1. Дієслова мають три способи: дійсний, умовний і наказовий.

У **дійсному способі** дієслово називає реальну дію і змінюється за часами, яких є чотири: давноминулий (*був подумав*), минулий (*думав, подумав*), теперішній (*думаю*) і майбутній, який має три форми: просту (*подумаю*), складну (*думатиму*) і складену (*буду думати*).

У давноминулому й минулому часах дієслова змінюються за родами й числами (за особами не змінюються): *думав, думала, думало, думали*.

У теперішньому й майбутньому часах дієслова змінюються за особами й числами (крім безособових, які мають лише форму третьої особи однини): (*я*) *думаю*, (*ти*) *думаєш*, (*він, вона, воно*) *думає*, (*ми*) *думаємо*, (*ви*) *думаєте*, (*вони*) *думають*.

В **умовному способі** дієслово називає бажану або можливу дію і, як і в минулому часі, змінюється за родами й числами: *думав би, думала б, думало б, думали б*. Особа і час у цьому способі не визначаються.

У **наказовому способі** дієслово виражає наказ, прохання, пораду і, як і в теперішньому часі, змінюється за особами й числами; причому спеціальні форми воно має лише для трьох осіб: другої однини (*думай*), першої і другої множини (*думаймо, думайте*). На час дієслово в цій формі не вказує.

2. У теперішньому й простому майбутньому часах дієслова розрізняються за дієвідмінами, яких є дві.

Різницю між дієвідмінами легко помітити, зіставивши відмінювання дієслів обох дієвідмін.

Число	Особа	гуркотати (I дієвідміна)	гуркотіти (II дієвідміна)
Однина	1-ша	гуркочу	гуркочу
	2-га	гуркочеш	гуркотиш
	3-тя	гуркоче	гуркотить
Множина	1-ша	гуркочемо	гуркотимо
	2-га	гуркочете	гуркотите
	3-тя	гуркочуть	гуркотять

До **першої дієвідміни** належать дієслова, які в закінченнях усіх осіб (крім першої особи однини і третьої особи множини) мають голосний **е**, на письмі ще також **є** (*пишеш, думаєш; пише, думає; пишемо, думаємо; пишете, думаєте*), а в третій особі множини — закінчення **-уть**, на письмі ще також **-ють** (*пишуть, думають*).

До **другої дієвідміни** належать дієслова, які в закінченнях усіх осіб (крім першої особи однини і третьої особи множини) мають голосний **и**, на пись-

мі ще також *ї* (*біжиш, стоїш; біжить, стоїть; біжимо, стоїмо; біжете, стоїте*), а в третій особі множини — закінчення **-ать**, на письмі ще також **-ять** (*біжать, стоять*).

У першій особі однини дієвідміни не розрізняються.

У дієсловах I дієвідміни **чергування приголосних** відбувається в усіх особах, у дієсловах II дієвідміни — тільки в першій особі однини: *писати* (I дієвідміна) — *пишу, пишеш* і т.д.; *їздити* (II дієвідміна) — *їжджу, їдиш* і т.д.

3. Якщо є сумнів, яке закінчення ставити, дієвідміну дієслова визначаємо за його неозначеною формою.

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами **-і-, -и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у першій особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **и** (**ї**), а в третій особі множини — закінчення **-ать (-ять)**.

Наприклад, дієслова *летіти* — *лечу, гоїти* — *гою, ходити* — *ходжу, мовчати* — *мовчу* (у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до II дієвідміни.

І навпаки, якщо нема відповідних суфіксів або вони є, але не випадають, то дієслово належить до I дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **е** (**є**), а в третій особі множини — закінчення **-уть (-ють)**.

Наприклад, дієслова *нести, полоти, шугнути* (нема відповідних суфіксів), *радіти* — *радію, бажати* — *бажаю* (такі суфікси є, але не випадають) належать до I дієвідміни.

У дієсловах *бити, шити, мити, лити, пити, вити, рити, жати, почати* і под. звуки **и** та **а** не є суфіксами (це частина кореня), тому вони належать до I дієвідміни.

Із цих правил є винятки (так історично склалося):

а) дієслова *хотіти, сопіти, ревіти, іржати* (хоч у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до I дієвідміни: *хоче, сопє, реве, ірже*;

б) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* (хоч у них нема відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни: *біжить, боїться, стоїть, спить*.

4. До жодної з цих дієвідмін не належать дієслова *дати, їсти* і *розповісти* (*відповісти, доповісти*). Це так звана архаїчна дієвідміна. Вони змінюються так:

Число	Особа	дати	їсти	розповісти
Однина	1-ша	дам	їм	розповім
	2-га	даси	їси	розповіси
	3-тя	дасть	їсть	розповість
Множина	1-ша	дамо	їмо	розповімо
	2-га	дасте	їсте	розповісте
	3-тя	дадуть	їдять	—

- 54.** Прочитайте речення. Виберіть усі способів форми дієслова й зробіть їхній морфологічний розбір за поданою нижче схемою.
- Спосіб дієслова: а) дійсний; б) умовний; в) наказовий.
  - Час (тільки для дійсного способу): а) теперішній; б) минулий; в) давноминулий; г) майбутній простий; г') майбутній складний; д) майбутній складений.
  - Рід (тільки для однини минулого часу й умовного способу): а) чоловічий; б) жіночий; в) середній.
  - Особа (тільки для теперішнього і майбутнього часів та для наказового способу): а) перша; б) друга; в) третя.
  - Число: а) однина; б) множина.
  - Дієвідміна: а) перша; б) друга; в) архаїчна.

1. Похмурий день зачався в тумані. Над бродом ржуть, полохаючись, коні. Мій меч бринить, та чую, що на грані мене не зрадять крицеві долоні. 2. Котились води, дихала земля. На сірий на́мул падало проміння. 3. Зжалься, Божа Мати! 4. На сходах дому зупинись на мить. 5. На листя ти задивився бліде, на черепашку равлика прозору, і в цю хвилину дівчина пройде з школярським ранцем сходами нагору. 6. Крізь мряку, що чо́ла вкрила, крізь гори легкі паперу дух радісні пружить крила, випростує горді пера. 7. Захочеш — і будеш. В людині, затам, лежить невідгадана сила (З тв. Олега Ольжича).

- 55.** Визначте дієвідміну поданих дієслів за неозначеною формою й запишіть у дві колонки: а) дієслова I дієвідміни; б) дієслова II дієвідміни.

Свистіти, деренчати, скреготати, полоти, оживляти, блискотіти, белькотати, тиркотіти, знепритомніти, зберегти, бурмотати, свистати, скреготіти, бажати, мигіти, з'єднати, змінити.

З других букв повинен скластися початок вислову П. Загребельного: "... бодай раз за життя".

- 56.** Провідмініайте самостійно дієслова *краяти* і *крóйти*, *свистати* і *свистіти* (спочатку визначте їхні дієвідміни!) і написане уважно звірте з надрукованим нижче. Якщо трапляться помилки, з'ясуйте їх.

Число	Особа	краяти	крóйти	свистати	свистіти
Однина	1-ша	краю	крою	свищу	свищу
	2-га	краєш	кроїш	свищеши	свистиши
	3-тя	крає	кроїть	свище	свистить
Множина	1-ша	краємо	кроїмо	свище́мо	свистимо
	2-га	краєте	кроїте	свище́те	свистите
	3-тя	крають	кро́ять	свищу́ть	свистя́ть

- 57*.** Перепишіть речення, дописуючи пропущені букви в закінченнях дієслів.

1. Ідея не тільки джерело енергії, не тільки динаміка життя, але й маяк, у світлі якого ми бач..мо, що роб..ться і що треба робити. 2. І коли ми окин..мо оком недавнє минуле, простудію..мо хід подій, знайд..мо зв'язок між чинами й наслідками, то зрозумі..мо, що причиною "несвідомості" української револю-

ції була відсутність ідеї України. 3. Ми говоримо про слово, що автоматично — чудесно втілюється в діло, про слово напруження тятиви, слово — зброю, про те слово, що Шевченко поставив “на сторожі” Нації (З тв. Є. Маланюка). 4. Захочеш — і будеш. 5. Держава не твориться в будучині, держава будується нині (З тв. Олега Ольжича).

Олег Ольжич
(1907–1944)

58. Поясніть, чому письменник вжив поруч дієслова різних дієвідмін, а в загадці вжито підряд дієслова тієї самої дієвідмини.

1. Вода *клекаче*, *булькотить* та все несе Лавріна далі на гостре каміння (І. Нечуй-Левицький). 2. *Стукотить*, *гуркотить*, як сто коней біжить. (Грім.)

59. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. *Постала* туга, сном важким приспана, *постала* велетом і досягла до хмар (Леся Українка). 2. *Повстає* крутом по світі плем'я сміле, войовниче, що для люду права, хліба, волі і освіти кличе (І. Франко). 3. Лине сумна мелодія, *плутає* думки в Сашуневій голові (Ю. Мушкетик). 4. Одним він *путає* ноги, іншим *накладає* ярма на шию, ще іншим *нав'язує* тяжкі тягарі на хребет (І. Франко).

§ 16.

Умовний і наказовий способи

І. Умовний спосіб дієслова твориться додаванням до форми минулого часу частки *б* (після голосного), *би* (після приголосного). Частку *б*, *би* пишемо окремо, в реченні вона може стояти після будь-якого слова: *Коли б знав* чоловік, *що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б* десятою дорогою *обминав* *непевні стежки* (М. Стельмах).

Після сполучників *якби*, *щоб*, *коли б*, *хоч би* дієслово стоїть в умовному способі: *Добре, дуже б добре було*, *якби-то воно так сталося*, *як гадається* (Т. Шевченко).

ІІ. Наказовий спосіб дієслова твориться від основи теперішнього часу. Для цього від 3-ї особи однини (що робить?) відкидаємо закінчення: *пиш(е)*, *сид(ить)*, *стан(е)*, *співай(е)*, *повір(ить)* — і до одержаної основи додаємо закінчення наказового способу.

1. Під наголосом та після збігу приголосних додаємо:

- у 2-й особі однини **-и:** *пиши*, *сиди*, *підкресли*;
- у 1-й особі множини **-імо:** *пишімо*, *сидімо*, *підкреслимо*;
- у 2-й особі множини **-іть:** *пишіть*, *сидіть*, *підкресліть*.

Ці закінчення зберігаються й тоді, коли префікс **ви-** перетягає на себе наголос: *пиши* — *віпиши*, *віпишімо*, *віпишіть*; *неси* — *вінеси*, *вінесімо*, *вінесіть*.

Форми *пишім, сидім, підкреслім; пишіте, сидіте, підкресліте* можливі лише в розмовному стилі та в поезії.

2. В інших випадках:

а) у 2-й особі однини кінцевий зубний приголосний (“де ти з’їси ці лини”) пом’якшуємо: *стань, сядь, кинь*, але: *постав, розріж, повір*;

б) у 1-й особі множини додаємо закінчення **-мо**: *станьмо, сядьмо, киньмо, поставмо, розріжмо, повірмо*;

в) у 2-й особі множини додаємо закінчення **-те**: *станьте, сядьте, киньте, поставте, розріжте, повірте*.

Отже, в наказовому способі дієслова мають такі закінчення:

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках
Однина	2-га	-и	-0, -ь
Множина	1-ша	-імо	-мо, -ьмо
	2-га	-іть	-те, -ьте

3. Для третьої особи однини й множини наказовий спосіб творимо за допомогою частки *хай*, яку ставимо перед дієсловом у дійсному способі: *хай пише, напише; хай пишуть, напишуть*.

60. У поданих реченнях знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє творення та правопис.

1. Людина завжди потребує когось, кому б могла вилити своє горе і відвести душу (*В. Козаченко*). 2. Здається, гори перевертав би й не чув би втоми (*М. Коцюбинський*). 3. Якби вдалось моє велике діло, я б утішилася щастям перемоги (*Леся Українка*). 4. Служив би правді — дорожив би честю (*Ю. Мокрієв*).

61. У поданих реченнях знайдіть дієслова в наказовому способі й поясніть їхнє творення та правопис.

1. В труді твори життя красу (*П. Тичина*). 2. Берімось краще до роботи, змагаємось за нове життя! (*Леся Українка*). 3. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею! (*В. Сосюра*). 4. Свою Україну любіть, любіть її (*Т. Шевченко*). 5. Не клич мене, весно, не чаруй і не ваб! (*Леся Українка*). 6. Будь, людино, людиною! Будьте, люди, людьми! (*М. Упенік*). 7. Уславмо ж руки, силою налиті, і думку, що епоху пропіка (*Л. Горлач*). 8. Хліб їж, а правду ріж (*Нар. творчість*). 9. Не чванься званням, не чванься й знанням (*Нар. творчість*).

62. Випишіть підряд дієслова у дві колонки дієслова: 1) в наказовому способі; 2) в дійсному способі.

Озеленимо, сточить, кричить, навчить, летімо, збережімо, зворушить, навчить, лящить, зворушить, узагальнимо, зачепить, сушить, озеленімо, зліпіть, вивчімо, сточить, скажімо, запишіть, вивчимо.

У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: *"Перш ніж шити..."*

63.

Дієслова поставте в другій особі однини наказового способу й запишіть у три колонки: а) із закінченням **-и**; б) з кінцевим твердим приголосним; в) з кінцевим м'яким приголосним. Простежте, щоб дієслово одного виду не було підмінене дієсловом іншого виду.

Озеленити, орати, їхати, доводити, знищити, перемножити, обморозити, довести, зберегти, їсти, сидіти, уштовхнути, вдарити, тратити, озолотити, вибачити, класти, заощадити, возити.

З других букв повинно скластися закінчення вислову Д. Білоуса: *"Переконатися пора: ..."*

64*. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі наказового способу.

1. — У кожній хаті свої звичаї, — вів далі Захар Максимович. — (Поважати) їх, сину, не (топтати) *(В. Кучер)*. 2. (Горіти) [2-га особа множини] і (боротися, любити) Батьківщину, огні свого серця (єднати) в бою *(В. Сосюра)*. 3. Гей, (ударити) [1-ша особа множини] в струни, браття, золотії, (розпалити) знов багаття з іскр надії *(М. Рильський)*. 4. Твоєму кожному почину розкрито двері: (йти, творити, прославити) [2-га особа однини] Батьківщину *(П. Тичина)*. 5. Не (поганьбити) [1-ша особа множини] ж бо ніколи міщанством романтичних шат *(І. Жиленко)*. 6. Правді в очі (дивитися) [2-га особа множини] прямо, не (одводити) погляду вниз. 7. Не (вірити) [2-га особа однини] мені, бо я брехать не вмю, не (ждати) мене, бо я і так прийду *(З тв. В. Симоненка)*. 8. (Зробити) [2-га особа однини] добро людині і (забути) *(О. Підсуха)*.

65. I. Прочитайте текст. Випишіть дієслова в наказовому способі.

Якось Хтодонька завела його в свою хату (дуже боявся іти, аж п'яти боліли!), напоїла молоком.

— Ти хто? — як завжди спитала.

— Я — Хомко, — відповів Хомко, не в змозі відірвати погляду од її темно-зосередженого виду.

— Ти дитина славна, бо в тебе очі чисті, а лоб твій блищить, немов на свято. Нікого не кривдь, бо хто кривдить, у того в очах гадюки ховаються. Не обмануй, бо в голові твоїй шуліка гніздо зів'є, пташенят висиджуватиме, й дзьобатимуть вони твій мозок. Кого вдариш — йому добре стане, а рука твоя всохне й одпаде. Матері свій дулю складеш — так у тебе кулак і закостеніє, так і зостанеться. А зазіхатимеш на чуже, то свого позбудешся. — Вона заплющувалася, наче дрімала, губи в неї ледь-ледь сіпались, ніби й далі провадили нечутну розмову, а потім раптово питала: — Ти хто?

— Я — Хомко, — шепотів Хомко.

— Не зобиджай котів і собак. Лошат не бий прутом, усе живе люби, і воно тебе любитиме. Бо корова й кінь теж уміють говорити, вони між собою про все своє, а ми про своє між собою... Ти чого смієшся? — І дивилася на нього пильно та докірливо.

— Я не сміюсь, — шепотів Хомко, який і справді не сміявся *(Є. Гуцало)*.

II. За поданим зразком складіть пораду, що слід робити і чого не слід. Дієслова в наказовому способі вживайте у формі 1-ї особи множини.

66. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Серед джерел вивчення історії мови головними є два: *писемні пам'ятки* і живі народні говірки (*Підручник*). 2. *Письмове* пояснення забрало всього хвилин, може, з п'ятнадцять (*В. Козаченко*). 3. Він був *письменний* по-церковному і в неділю любив читати Псалтир (*О. Довженко*). 4. Я їду повз *пам'ятник* Богдану (*В. Сосюра*).

§ 17.

Творення і вживання дієприкметників

За значенням дієприкметники поділяються на активні та пасивні. І ті й ті бувають доконаного й недоконаного виду. Дієприкметники на час не вказують. Як і прикметники, вони змінюються за відмінками, родами й числами.

1. **Активні дієприкметники** називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета. Порівняйте: *працюючий робітник* — *робітник працює*; *погасле вогнище* — *вогнище погасло*, *згасаюче вогнище* — *вогнище згасає*.

Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів, а саме:

а) активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу (3-тя особа множини) за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**) — для I дієвідміни і **-ач-** (**-яч-**) — для II дієвідміни та відповідних закінчень, наприклад: *ревуть* — *ревучий*; *лежать* — *лежачий*; *бажають* — *бажаючий*; *сидять* — *сидячий*;

б) активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і відповідних закінчень, наприклад: *обважніти* — *обважнілий*, *прогнати* — *прогнілий*, *опастися* — *опалий*. Причому суфікс **-ну-**, як правило, випадає: *зів'янути* — *зів'ялий*, *промокнути* — *промоклий*.

2. **Пасивні дієприкметники** називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Порівняйте: *преміюваний робітник* — *робітника преміювали*; *погашене вогнище* — *хтось погасив вогнище*.

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета. Порівняйте: *умитий хлопець* — *хлопець сам умився* (і *хтось умив хлопця*), *відірваний листок* — *листок сам відірвався* (і *хтось відірвав листок*).

Пасивні дієприкметники доконаного й недоконаного виду творяться однаково від перехідних дієслів:

а) якщо основа інфінітива закінчується на **-а**, то за допомогою суфікса **-н-** та відповідних закінчень: *написати* — *написаний*, *спилати* — *спиланий*, *обговорювати* — *обговорюваний*;

б) якщо основа інфінітива закінчується не на **-а**, то до основи 1-ї особи однини додається суфікс **-ен-** (буква **н** тут ніколи не подвоюється) і відповідні закінчення: *обгороджу* — *обгороджений*, *в'їжджу* — *в'їжджений*, *скошу* — *скошений*, *затрачу* — *затрачений*, *мелю* — *мелений*;

в) рідко за допомогою суфікса **-т-** і відповідних закінчень: *розбити* — *розбитий*, *терти* — *тертий*, *розвинути* — *розвинутий* (і *розвинений*).

Пасивні дісприкметники в українській мові вживаються досить широко — нарівні з прикметниками: *Із землі витягли криву, іржею **вкриту**, пощерблену шаблю, ножі, глиняну, добре **обпалену**, цілком **збережену**, велику посудину* (Г. Коцюба).

Пасивні дісприкметники, у яких **н** ніколи не подвоюється, слід відрізняти від прикметників з наголошеними суфіксами **-éнн-**, **-áнн-**, які вказують на більшу, ніж звичайна, міру якості і які пишуться з подвоєними **нн**: *нескінчений* — *нескінчénний*, *несказаний* — *несказáнний*.

Активні дісприкметники доконаного виду (на **-лий**) утворюються від небагатьох дієслів, але вживаються так само без будь-яких обмежень: *Спросоння скигвила сполохана чайка, від ріки віяло теплом, від скошеного луку — **розіпрілою** за день на сонці травною* (Григорій Тютюнник).

Активні дісприкметники недоконаного виду (на **-учий**, **-ачий**) утворюються значно рідше, ніж пасивні, і ще рідше вживаються.

Наприклад, не можна сказати “Чубенко подумав про **сидячих** в окопах”. Тут замість дісприкметника доцільно вжити підрядне означальне речення: *Чубенко подумав про тих, **що сиділи** в окопах* (Ю. Яновський).

Не відповідає нормам української мови і вислів “Гуляє містом дика хуга, **висвистуюча**, дико **кричача**”. У цьому реченні замість дісприкметників можна використати дісприслівники: *Гуляє містом дика хуга, **висвистуючи**, дико **кричачи*** (М. Бажан).

Іноді в такому випадку варто вжити просто дієслово в способовій формі. Природно буде сказати: *Здалеку долинає журавлине курликання й **завмирає** в ранковій тиші*, а не “Здалеку долинає журавлине курликання, **завмираюче** в ранковій тиші”.

Частіше активні дісприкметники недоконаного виду використовуються в науковій літературі: *блукаючий нерв, ведуче колесо, резонуюча камера, ріжучий диск, діючий вулкан, тонізуючі речовини*. Але й тут їх намагаються уникнути: замість “оточуюче середовище” кажуть *навколишнє середовище*, *довкілля*; замість “ріжучий інструмент” — *різальний інструмент*; замість “спрямовуюча рейка” — *напрямна рейка*, замість “узагальнююче слово” — *узагальнювальне слово* тощо.

Дісприкметник разом із залежними словами становить дісприкметниковий зворот, який, якщо він стоїть після означуваного слова, на письмі виділяється з обох боків комами: *Сади, **омиті музикою згадок**, ковтають пил міжселищних доріг* (Л. Костенко). Якщо ж дісприслівниковий зворот стоїть перед означуванним іменником, то він, як правило, не виділяється: *В **оздоблену зірками** неба шаль запнула земля зеленоброва* (В. Семенко).

67. Прочитайте текст, виберіть дієприкметники й зробіть їхній морфологічний розбір за поданою нижче схемою. Дієприкметників якого виду тут не вжито?

1. Дієприкметник: а) активний; б) пасивний.
2. Вид: а) доконаний; б) недоконаний.
3. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється.
4. Відмінок і число.

Не можна ходити по землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. Виплеканою, подарованою нам на віки вічні, щоб берегли, щоб леліяли, щоб розвивали далі.

Слова можуть об'єднувати і роз'єднувати, але злютовуюча, об'єднуюча їхня сила в стократ дужча. В народі немає скарбу більшого, як його мова. І коли є загроза хоч дешицю втратити з того скарбу, нас проймає тривога. Як матір за рідну дитину, як дбайливого господаря за чистий лан (*Ю. Мушкетик*).

- 68*. Перепишіть речення. Від дієслів, що в дужках, утворіть дієприкметники й поставте їх у потрібній формі.

1. Блукають луни, людьми (забути) звечора в лісах. 2. Сів дід на (спиляти) осокорі, думає. 3. Ми — спадкоємці спадків (розграбувати). 4. Ми — власники (сплюндрувати) святинь. 5. Цвіте земля, (задивитися) в свободу (*З тв. Л. Костенко*). 6. Усе навколо затиха під владою (чарувати) ночі (*Лесья Українка*). 7. Ліпше свій хліб (недопекти), ніж чужий (перепекти). 8. Прийшли (не прохати) — то й підуть (не кохати). 9. На свіжу квітку і бджола сідає, а (зів'янути) обминає. 10. Під (лежати) камінь вода не тече (*Нар. творчість*).

- 69*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви **н** або **nn**.

1. Колись Семенові ці прості істини були незбагнє..ою мудрістю (*Л. Смілянський*). 2. Линув сум, навіа..ий вітрами, з високих недоторка..их осок (*П. Воронько*). 3. Історія — це святая святих народу, недоторка..а для злодійських рук (*О. Довженко*). 4. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторка..ість (*Конституція України*). 5. Дружби нашої святої єдність нездо..ла..у не порушити нікому ні тепер, ні потім (*О. Гончар*). 6. Стільки ще пісень, ще стільки слів нескіза..их у серці (*В. Сосюра*). 7. В очах світилась нескіза..а радість (*П. Колесник*). 8. Я збагнув, що ступаю по незайма..ій, з правіків не ора..ій землі (*А. Хорунжий*).

70. Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. *Засвоєні* змалку навички залишаються на все життя. 2. Космос, *освоєний* людиною, має служити їй (*З газет*). 3. Думки й наміри, якщо вони не *систематизовані*, не приведені в порядок, не варті й торішнього снігу (*Ю. Шовкопляс*). 4. У кожній бібліотеці повинен бути *систематичний* каталог. 5. Мові властивий *системний* характер.

§ 18. Дієприслівник

1. Дієприслівник — незмінювана форма дієслова, яка означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета.

Наприклад, у вислові *Кружляють над степом орли, виглядають здобич* названо один предмет (орли) і дві його дії (кружляють, виглядають). Якщо в цьому повідомленні нас цікавить загальна картина степу, то в такому разі ми надаємо перевагу дії *кружляють*, вона для нас основна, а *виглядають* — другорядна; її, отже, можна передати дієприслівником: *Кружляють над степом орли, **виглядаючи** здобич*. Якщо ж ми описуємо спосіб харчування орлів, тоді *кружляють* буде для нас другорядною дією; її, отже, передаємо дієприслівником: *Кружляючи над степом, орли виглядають здобич*.

Дієприслівник виступає в реченні обставиною до присудка і водночас означає дію того самого предмета, що й присудок, тобто виконує роль, так би мовити, другорядного присудка.

Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні того самого діяча стосуються щонайменше дві дії: *Вони **стояли** мовчазні і **вдивлялися** в далеке минуле своє і своїх батьків*. — *Вони **стояли** мовчазні, **вдивляючись** в далеке минуле своє і своїх батьків* (О. Довженко).

Дієприслівник разом із залежними словами становить дієприслівниковий зворот, який на письмі, як правило, виділяється з обох боків комами: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити, бо, **хтівши догодити обом**, він стане злу рабом!* (І. Франко).

Дієприслівники (як і неозначена форма дієслова чи безособова форма на **-но, -то**) мають тільки вид і бувають перехідними або неперехідними. Дієприслівники самі по собі на час не вказують.

2. Дієприслівники недоконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься одночасно з основною дією. Вони відповідають на питання що роблячи?

Наприклад: 1. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорили план екскурсії*. 2. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорюємо план екскурсії*. 3. *Відпочиваючи після роботи, ми обговоримо план екскурсії*. Дієприслівник недоконаного виду *відпочиваючи* в першому реченні означає дію в минулому часі, як і дієслово *обговорили*; у другому — в теперішньому, як і дієслово *обговорюємо*; у третьому — в майбутньому часі, як і дієслово *обговоримо*.

Дієприслівники доконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбулася чи відбудеться раніше від основної дії. Вони відповідають на питання що зробивши?

Наприклад, у реченнях *Відпочивши після роботи, ми обговорили план екскурсії*. *Відпочивши після роботи, ми обговорюємо план екскурсії*. *Відпочивши після роботи, ми обговоримо план екскурсії* дієприслівник доконаного виду *відпочивши* означає дію, яка відбулася або відбудеться раніше, ніж дія, названа дієсловом *обговорили, обговорюємо, обговоримо* (спочатку

відпочили, а потім обговорили; спочатку відпочили, а тепер обговорюємо; спочатку відпочинемо, а потім обговоримо).

3. Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслова недоконаного виду (3-я особа множини) за допомогою суфіксів **-учи (-ючи)** — для дієслів I дієвідміни і **-ачи (-ячи)** — для дієслів II дієвідміни: *каж(уть)* — *кажучи*, *розмовляй(уть)* — *розмовляючи*; *бач(ать)* — *бачачи*, *смій(уть)ся* — *сміючись (сміючися)*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в 3-й особі множини й замість **-ть** додаємо **-чи**: *кажуть* — *кажучи*, *бачать* — *бачачи*, *борються* — *борючись*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши, -ши**: *побачи(ти)* — *побачивши*, *розцві(сти)* — *розцвівши*, *принес(ти)* — *принісши*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в чоловічому роді минулого часу й до нього додаємо **-ши**: *зрозумів* — *зрозумівши*, *сказав* — *сказавши*, *допоміг* — *допомігши*.

У кінці дієприслівників обох видів (також перед **-сь, -ся**) завжди пишемо букву **и**: *орючи*, *творячи*, *борючись*, *дивлячись*; *зоровши*, *здивившись*. За цим кінцевим звуком вони відрізняються від дієприкметників у називному відмінку множини: *наступаючи* (що роблячи?) — дієприслівник; *наступаючі* (які?) — дієприкметник.

- 71.** Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) із суфіксом **-ачи (-ячи)**. Перед виконанням вправи повторіть, як визначається дієвідміна за неозначеною формою дієслова.

Чинити, твердити, сивіти, свистати, реготіти, сипати, туркотати, дріботіти, класти, садити, конфузитися, завдавати, вести, світити, лазити, правити, скакати, мислити, хропіти, потребувати, вабити, кричати, блискотати.

З третіх букв повинні скластися три слова, пропущені у вислові А. Ейнштейна: “Жодна мета не настільки висока, щоб... для її досягнення”.

- 72.** I. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники разом з підметами й присудками, яких вони стосуються.

Доки хлопці підобідували, сонце підбилося ще вище. Тимко приніс добре відклепані дідом Інокентієм коси, роздав косарям, заходився мантачити свою.

— Гляди, Тимку, не дай дулю, — застерігав Павло, натякаючи на те, що при необережному рухові мантачки по косі можна врізати пальці.

— Ні, дядьку, я обережно.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася, відколи й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сьак-так, для годиться, помантачив косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганяючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка! — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку.

Уже аж на другому кінці гонів він підняв голову, щоб витерти піт, і серце його тривожно стиснулося: прямо через покоси, притисши долоні до грудей, спотикаючись ногами і плутаючи ними в траві, бігла Орися. Лице її було блідим і зляканим. Він кинув косу і, збиваючись із кроку, пішов назустріч.

Вона підбігла до нього з тремтячими губами і повними сліз очима і, незважаючи на те що навколо були люди, впала йому на груди, здригаючись від ридань (*Григорій Тютюнник*).

II. Підготуйте розповідь про описані в тексті події від імені Тимка, через його сприймання.

- 73.** У наведених реченнях неправильно вжито дієприслівникові звороти. Помилки поясніть і виправте. Речення запишіть.

1. Сидячи близько біля телевізора, псується зір. 2. Дізнавшись про твої успіхи, мені стало радісно за тебе. 3. В'їхавши на подвір'я, на гостей загавкали собаки. 4. Проходячи вулицею, мою увагу привернув новий будинок.

- 74.** Прочитайте речення. Виділені слова — пароніми. З'ясуйте їхнє значення.

1. Долю книги *зумовлюють* в однаковій мірі і якості книги, і якості читача (*Ю. Смолич*). 2. У договорі було *обумовлено* і якість роботи, і плату за неї. 3. І все було, як добрий тон *велить* (*М. Рильський*). 4. Лесь вже *волів* не снідати, аби до хати не йти (*Л. Мартович*).

Запитання для узагальнення вивченого

- Які є основні дієслівні форми і яку роль у реченні вони виконують?
- Дієслова якого виду вказують на обмежану в часі дію, а які — на необмежану?
- Як називаються дієслова, які в реченні мають при собі прямий додаток (відповідає на питання знахідного відмінка без прийменника), а як — які не потребують такого додатка?
- Чи дієслова в дійсному способі завжди змінюються за особами?
- Для яких форм і навіщо потрібно визначати дієвідміну дієслова?
- Яка різниця в значеннях активних і пасивних дієприкметників? Чи пасивні дієприкметники можуть вказувати на ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета?
- Чим подібні і чим різняться способи творення активних дієприкметників доконаного виду і творення пасивних дієприкметників?
- Коли в реченні можна вживати дієприслівник?
- На який час відносно часу основної дії вказують дієприслівники доконаного і недоконаного виду?

III. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 14-18)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		005		009	
002		006		010	
003		007		011	
004		008		012	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких усі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Скільки є основних форм дієслова?
- 002.** Яким членом речення виступає способова форма дієслова?
1) *підметом*; 2) *присудком*; 3) *додатком*; 4) *означенням*; 5) *обставиною*.
- 003.** Запишіть номери дієслів доконаного виду.
1) *знайти*; 2) *розповідаючи*; 3) *розповіси*; 4) *писатимемо*; 5) *напишуть*.
- 004.** Запишіть номери словосполучень з перехідними дієсловами.
1) *слухають пісню*; 2) *захоплюємося тобою*; 3) *дякуємо вам*; 4) *шанують вас*; 5) *вірю вам*.
- 005.** Запишіть номери дієслів у дійсному способі.
1) *розкажи*; 2) *написавши*; 3) *зрозумів*; 4) *подумаємо*; 5) *сказав би*.
- 006.** Запишіть номери дієслів I дієвідміни.
1) *залишимо*; 2) *стелеться*; 3) *бачить*; 4) *говорить*; 5) *скаже*.
- 007.** Зробіть те саме, що й у завданні 006.
1) *туркотати*; 2) *полоти*; 3) *летіти*; 4) *гоїти*; 5) *свистіти*.
- 008.** Запишіть номери дієслів, у закінчення яких треба вставити букву **и**.
1) *клепоч...и*; 2) *криш...те*; 3) *бач...те*; 4) *бурмоч...и*; 5) *кин...те*.
- 009.** Запишіть номери дієслів, у які треба вставити м'який знак.
1) *ріж...те*; 2) *кин...те*; 3) *перевір...те*; 4) *пробач...те*; 5) *сяд...те*.
- 010.** Запишіть номери активних дієприкметників.
1) *змарнілий*; 2) *зморений*; 3) *зволочений*; 4) *сяючий*; 5) *освітлений*.
- 011.** Запишіть номери дієприслівників недоконаного виду.
1) *наступаючи*; 2) *беручи*; 3) *розуміючи*; 4) *обернувшись*; 5) *ставши*.
- 012.** Утворіть дієприслівники й запишіть номери дієслів із суфіксом **-ачи**.
1) *бачити*; 2) *скакати*; 3) *писати*; 4) *спішити*; 5) *рушити*.

Електронні варіанти словників.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

III. СИНТАКСИЧНА НОРМА

- § 19. Поняття про словосполучення
- § 20. Види зв'язку між словами в словосполученнях
- § 21. Побудова сурядних словосполучень
- § 22. Побудова присудкових словосполучень
- § 23. Побудова безприйменникових додаткових словосполучень
- § 24. Побудова прийменникових додаткових словосполучень
- § 25. Побудова означальних словосполучень
- § 26. Побудова обставинних словосполучень способу дії, міри та ступеня
- § 27. Побудова обставинних словосполучень місця і часу
- § 28. Побудова обставинних словосполучень причини, мети, умови, допустовості
- § 29. Речення двоскладні й односкладні
- § 30. Порядок слів у реченні
- § 31. Повні й неповні речення
- § 32. Прості ускладнені речення
- § 33. Побудова складних речень

О. Шупляк. Дві пташки

§ 19.

Поняття про словосполучення

1. Перш ніж скласти речення, повнозначні слова об'єднуємо парами за допомогою службових слів або без них. І це робимо не будь-як, а за певними правилами.

По-перше, ці слова мають підходити одне до одного за своїм значенням. Наприклад, можна об'єднати слова *вродлива* і *дівчина*, *гукати* і *голосно*, *двері* і *рипіти*, *погожий* і *теплый*, але ніяк не поєднуються між собою слова *вродлива* і *хустка*, *гукати* і *яскраво*, *двері* і *читати*, *погожий* і *дерев'яний*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати іменник *весна* з прикметником *ранній*, треба в прикметнику змінити рід: *рання весна*; щоб поєднати іменник *сонце* з дієсловом *зійти*, дієслово треба поставити, наприклад, у минулому часі й обов'язково в однині й середньому роді: *сонце зійшло*.

Смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів називаємо словосполученням.

Словосполучення — це ще не речення. Воно не має інтонації, властивої реченню, і не є одиницею спілкування (тобто само по собі ще не передає ніякої думки). Словосполучення є будівельним матеріалом для речення: *Настала рання весна. Сонце зійшло о сьомій годині*.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) й синтаксичні (вільні).

Лексичні словосполучення (фразеологізми) існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *і вдень і вночі* (постійно), *куряча сліпота* (хвороба очей), *Чорне море* (географічна назва).

У реченні вони виступають як один член. Наприклад, у реченні *Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати* (Григорій Тютюнник) другий присудок не слово *ламали*, а стійке словосполучення *ламали голови*, тобто “напружено думали”.

Синтаксичні словосполучення, на відміну від лексичних, творяться в процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *іти полем*, *розмовляти з братом*, *брат і сестра*.

Якщо в словосполучення об'єднуються слова з далеким лексичним значенням, виникає метафора: *свічі каштанів*, *ключі від щастя*, *сонце сміється*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з двох повнозначних слів, називаються простими: *літній день*, *хата край села*, *син і дочка*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох і більше повнозначних слів, називаються складними: *сонячний літній день*; *чепурна хата край села*; *батько, мати, син і дочка*. Складні словосполучення можна розкласти на прості.

Слова в словосполученні об'єднуються або як рівноправні, або як нерівноправні. Відповідно до цього словосполучення бувають сурядні й підрядні.